

ΘΗΣΕΩΣ ΣΤ. ΤΖΑΝΝΕΤΑΤΟΥ

Καθηγητοῦ τῆς Ἀρχαίας Ἑλληνικῆς Φιλολογίας

Η ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΝΩΣΙΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΚΑΙ Ο ΙΣΟΚΡΑΤΗΣ*

Μακαριώτατε,
Κύριοι Ὑπουργοί,
Κύριε Πρύταμι,
Κυρίες καὶ Κύριοι,
Ἀγαπητοὶ φοιτηταὶ καὶ φοιτήτριαι,

Ἐορτάζομεν σήμερον οἱ Πανέλληνες τὴν ἐπέτειον τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν Ἀνεξαρτησίας. Αὐτοὶ ἤδη οἱ ἀγωνιζόμενοι τὸν μέγαλον ἀγῶνα παρέστησαν τὸ ἀληθές νόημα αὐτοῦ, κατὰ τὰς πρώτας συντελεύσεις καθιερώσαντες τὴν σημερινὴν ἐπέτειον. Ἡ 25ῃ Μαρτίου ὑψοῦται εἰς σύμβολον τοῦ ἔργου, ὅπερ ἡ χριστιανικὴ πίστις καὶ ἡ ἑλληνικὴ παράδοσις εἰς εὐτυχὴ ἔνωσιν ἀπετέλεσαν.

Διπλοῦς ὁ συμβολισμὸς τοῦ καλοῦ ἀγῶνος, πολλαπλῇ δὲ καὶ πολυσήμαντος ἡ ἐξ αὐτοῦ, ὥς καὶ ἡ ἐκ τοσούτων ἄλλων ἑλληνικῶν ἀγώνων, προσφορά. Ἡ Ἑλλάς, μετὰ καταδυνάστευσιν τεσσάρων σχεδὸν αἰώνων, εὗρισκεν ἐπὶ τέλους μικρὰν ἀλλὰ σταθερὰν θέσιν εἰς τὸν χάρτην τῶν ἐλευθέρων λαῶν.

Οἱ ἄλλοι λαοὶ τῆς Βαλκανικῆς, ἤδη ἀπὸ τῆς ἀόκνου κινήσεως τῶν Φιλικῶν, ἐδέχοντο, κατὰ τὰς ὑποθήκας τοῦ Φεραίου, ἰσχυρὰν τὴν ὄθησιν πρὸς ἀφύπνισιν. Καὶ αἱ ἐσχατιαὶ ἔτι τῆς Εὐρώπης, τῆς ἡγουμένης τότε ἐν τῷ κόσμῳ ἡπείρου, ἀλλὰ καὶ ἡ ἐκεῖθεν τοῦ Ἀτλαντικοῦ μεγάλη χώρα γλυκὺ ἐγνώριζον θάλλος ἐκ τῆς ἀκτινοβολίας τοῦ ἀγῶνος ἐκεῖνου.

Ἡ ὀθωμανικὴ αὐτοκρατορία, δεινῶς ἐξ αὐτοῦ δοκιμαζομένη, παρεῖχεν ἐπιβεβαίωσιν εἰς τὰ ὅμματα τῆς δημοσίας γνώμης καὶ τῶν ὑπευθύνων κυβερνητῶν τῆς Εὐρώπης ὅτι ἦτο μέγας ἀσθενής, πορευόμενος πρὸς ἀφρευκτον τέλος. Ἐνα σχεδὸν αἶϋνα κατόπιν, τῷ 1920, ὁ τραγικὸς κύκλος τῆς πορείας ἐπληροῦτο καὶ διὰ τῆς συνθήκης τῶν Σεβρῶν ὁ ἐπελθὼν ἤδη θάνατος τῆς

* Πανηγυρικὸς λόγος, ἐκφωνηθεὶς, κατ' ἐντολὴν τῆς Πανεπιστημιακῆς Συγκλήτου, ἐν τῇ Αἰθούσῃ τῶν Τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τῇ 25ῃ Μαρτίου 1962 ἐπὶ τῇ ἐπετείῳ τῆς Ἑθνικῆς Ἀνεξαρτησίας. Εἰς τὸ κείμενον τοῦ λόγου προσετέθησαν αἱ κυριώτεραι παραπομπαὶ καὶ βραχεῖαι σημειώσεις μετὰ βιβλιογραφικῶν τιμῶν ἐνδείξεων.

αὐτοκρατορίας ἐκείνης ἐλάμβανε τὴν δέουσαν διεθνή κύρωσιν. Ἡ Ἑλλάς τῶν δύο ἡπείρων καὶ τῶν πέντε θαλασσῶν, τὸ παρήγορον ὄραμα τοσούτων γενεῶν Ἑλλήνων, ἐγίνετο, προσκαίρως ἔστω, πραγματικότης.

Ἐθνη, στερούμενα μνήμης, εἶναι ἀνάξια τοῦ ὀνόματος, ἐξολισθαίνοντα εἰς ἄμορφον μᾶζαν ἀνθρώπων, εἰς ταπεινὸν συρφετὸν ἄνεν ἱστορικοῦ βίου.

Ὁ Ἑλληνισμὸς οὐδέποτε ὑπῆρξεν ἐπιλήσμων ἀνδρῶν, γενομένων ἀγαθῶν. Διαμνημονεύει μεθ' ὑπερφηφείας εἰς τὸν αἰῶνα τὸ ἔργον τοῦ 1821, τιμῇ ἐξ ὅλης ψυχῆς τοὺς ἐργάτας αὐτοῦ, τοὺς ἐπωνύμους καὶ ἀνωνύμους, τοὺς ἄνδρας καὶ τὰς γυναῖκας, τοὺς στρατιώτας τοῦ ξίφους καὶ τοὺς στρατιώτας τοῦ καλάμου προσβλέπων μετ' εὐλαβείας πρὸς τὰς ἱερὰς σκιάς τῶν ἡρώων καὶ τῶν μαρτύρων.

Τῆς μνήμης καὶ τῆς τιμῆς ταύτης κάρπως εἶναι ἡ διδαχὴ καὶ ἡ ἔμπνευσις, ἀπὸ τῶν χαρακτηριστικωτέρων μάλιστα πλευρῶν τοῦ ἀγῶνος. Τοιαύτη καὶ ἡ πλευρὰ τῶν προσπαθειῶν πρὸς σύστασιν πολιτείας εἰς διασφάλισιν πρωτίστως ἐνότητος κατ' αὐτόν. Ἡ πολιτικὴ ἔνωσης τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων καὶ ὁ Ἰσοκράτης ἐθεωρήθη πρὸς τὴν πλευρὰν ταύτην προσκείμενον θέμα, τοῦτο δ' ἐγκρίσει τῆς Πανεπιστημιακῆς Συγκλήτου ἐπιλέξαντες θὰ ἐπιχειρήσωμεν ἐφεξῆς, καθ' ὅσον «ἐγχωρεῖ τὸ ὄδωρ», ὁ παρεχόμενος δηλονότι χρόνος, νὰ ἀναπτύξωμεν.

Ἡ πολιτικὴ ἔνωσης τῶν Ἑλλήνων προϋποθέτει ὥς ὑπάρχουσαν τὴν συνειδησιν τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος αὐτῶν.

Ἡ ἄποψις νεωτέρων τινῶν συγγραφέων ὅτι σχετικῶς νέα εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ ἔθνους καὶ τῆς ἐθνικῆς κοινότητος εὐλόγως δὲν εἶναι ἀποδεκτὴ. Οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνες ὅχι μόνον ἔσχον συνειδητὴν τὴν ἔννοιαν ταύτην, ἀλλὰ καὶ πρῶτοι ἔθεσαν τὰς βάσεις τῆς θεωρητικῆς ἀναλύσεως αὐτῆς¹.

Θεμελιώδους πάντοτε καὶ σήμερον ἔτι ἀξίας εἶναι, παρὰ τὰς ἐπελθούσας παντοειδὲς ἐξελίξεις, ὁ παρὰ τῷ Ἡρόδοτῳ (Η', 144), διὰ στόματος δὲ τῶν Ἀθηναίων δεδομένος, ὁρισμὸς τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους: «Τὸ Ἑλληνικόν, ἐὸν ὁμαιμόν τε καὶ ὁμόγλωσσον, καὶ θεῶν ἰδρύματα τε κοινὰ καὶ θυσίαι ἡθεὰ τε ὁμότροπα». Ὅτι, συνιστᾷ τὸ Ἑλληνικὸν ἐνταῦθα, ἀλλὰ καὶ πᾶν ἔθνος, εἶναι κοινότης αἵματος, γλώσσης, θρησκείας, ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου². Τοῦτο προδήλως εἰς μέγιστον, καθ' ὅσον καὶ τὸ τελευταῖον μόνον

1. Αἱ ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου διυστάμεναι ἀπόψεις ἀναπτύσσονται προσηκόντως ἐν: Διογ. Ἀ. Ζακxυθηνοῦ, Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Πολιτισμοῦ², Ἀθῆναι, 1955, σ. 40 κ.ἐξ.

2. Εὐστόχως παρατηρεῖ ὁ G. Mathieu (Les idées politiques d'Isocrate, Paris, 1925, σ. 18, παρὰ G. Budé) ὅτι τὰ χαρακτηριστικὰ ταῦτα ἐνοῦν πάντας τοὺς ἀρχαίους Ἑλλήνας.

τῶν ἀνωτέρω, ἡ κοινότης ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου, δύναται κατὰ τινα τρόπον νὰ χαρακτηρίσῃ τὴν ἔννοιαν τοῦ ἔθνους¹.

Ἡ συνείδησις τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος τῶν Ἑλλήνων ἔχει ρίζας πρωϊμω-
τάτας², ὡς πρωϊμώτατος εἶναι καὶ ὁ ἐκφράζων αὐτὴν ὅρος Πανέλληνες,
ἀπαντῶμενος ἤδη παρ' Ὀμήρῳ. Συνείδησιν τῆς ἐνότητος ταύτης δυνάμεθα
νὰ ἀνιχνεύσωμεν εἰς τὸν Τρωϊκὸν πόλεμον, ἐφ' ὅσον ἐν φέρεται εἰς αὐτὸν
ἐλατήριον καὶ εἰς σκοπὸς τοῦ κοινοῦ τῶν Ἑλλήνων ἀγῶνος· ἡ τρωθεῖσα
τιμὴ τῆς κοινότητος ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Μενελάου παριστᾶται ὡς τὸ ἐλατή-
ριον καὶ ἡ ἀποκατάστασις τῆς τιμῆς παριστᾶται ὡς ὁ σκοπὸς τοῦ ἀγῶνος.
Ὁ κοινὸς ἀγὼν ἐπέβαλλε τὴν ἀνάγκην ἐνώσεως τῶν Ἑλλήνων.

Παρὰ τὰς ἀτελευτήτους συζητήσεις ἀδιευκρίνητον καὶ σήμερον ἔτι παρα-
μένει τὸ ἀκριβὲς σχῆμα τῆς ἐνώσεως ταύτης. Ἀλλ' εἶναι σαφές ὅτι ὁ Ἀγα-
μέμνων, ὁ «ποιμὴν λαῶν», ἀνεγνωρίζετο μεταξὺ τῶν ἄλλων ἐκστρατευόντων
βασιλέων ὡς προέχων ἡγήτωρ τῶν Ἑλλήνων, αὐτοὺς λαμβάνων θέσιν ἐπὶ τῶν
κοινῶν ζητημάτων, ἀφ' οὗ συνήθως συνεβουλεύετο τοὺς ἄλλους βασιλεῖς, ἐν-
δεχομένως δὲ καὶ τὸν εἰς «ἀγοράν», σκιῶδη τινὰ συνέλευσιν, καλούμενον λαόν.

Τὰ ἀνιστοροῦντα ταῦτα Ὀμηρικὰ ἔπη, ἀπέβησαν ἡ Βίβλος τῶν ἀρχαίων
Ἑλλήνων, ἐπὶ αἰῶνας δ' ἀπετέλεσαν τὴν βάσιν τῆς παιδείας αὐτῶν τόσον κατὰ
τὴν μαθητείαν ἐν τῷ σχολείῳ ὅσον καὶ κατὰ τὸν ἐπιγινόμενον ὥριμον πνευ-
ματικὸν βίον. Οἰκοθεν δὲ νοεῖται ὅτι τὰ ἔπη ταῦτα συνεβάλλοντο, εἴπερ τι καὶ
ἄλλο, εἰς τὴν διάπλασιν τοῦ ἑλληνικοῦ βίου καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ χαρακτήρος, οἱ
δὲ νέοι καὶ τῶν κλασσικῶν ἔτι χρόνων ἐμάνθανον νὰ βλέπουν τὰ παρ' Ὀμήρῳ
εἰκονιζόμενα ὡς τμῆμα τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους.

Ὅπως δὴποτε, μετὰ τὴν ἀκολουθοῦσαν σκοτεινὴν περίοδον, εὐρίσκομεν
ὑπὸ ἔποψιν πολιτικῆς συγκροτήσεως σαφῶς διάφορον εἰκόνα ὄχι μόνον εἰς

1. Χαρακτηριστικὰ ὡς πρὸς τοῦτο εἶναι ὅσα, διατυπῶν τὴν περὶ ἔθνους σπου-
δαῖαν θεωρίαν του, ὑπεστήριξε μεταξὺ ἄλλων ὁ Ἑρνέστος Renan : « ἐν ἔθνος εἶναι
μία ψυχὴ, μία πνευματικὴ ἀρχή. Δύο πράγματα, τὰ ὅποια, κυρίως εἰπεῖν, ἀποτελοῦν
ἐν καὶ μόνον, ἀπαρτίζουν τὴν ψυχὴν ταύτην, τὴν πνευματικὴν ταύτην ἀρχήν. Τὸ ἐν
εὐρίσκεται εἰς τὸ παρελθόν, τὸ ἄλλο εἰς τὸ παρόν. Τὸ ἐν εἶναι ἡ ἀπὸ κοινοῦ κατοχὴ
πλουσίας κληρονομίας ἀναμνήσεων· τὸ ἄλλο εἶναι ἡ παρούσα συγκατάθεσις, ἡ ἐπι-
θυμία νὰ ζῇ κανεῖς ἀπὸ κοινοῦ, ἡ θέλησις νὰ ἐξακολουθήσῃ κανεῖς νὰ ἀξιοποιῇ τὴν
κληρονομίαν, τὴν ὁποίαν ἐδέχθη ἐξ ἀδιαιρέτου ». Ταῦτα περιέχονται εἰς διάλεξιν
τοῦ Renan, περιληφθεῖσαν εἰς τὴν συλλογὴν « Discours et Conférences : Œuvres
Complètes », τόμ. Α', Παρίσιον, 1947, σ. 887-906. Ἡ ἀνωτέρω μετάφρασις τῆς
περικυπῆς ἐν Διον. Ἀ. Ζακυθηνοῦ, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 42.

2. Πλήρη εἰκόνα τῶν ἐκδηλώσεων πρὸς ἔνωσιν τῶν Ἑλλήνων πρὸ τοῦ Ἰσοκρά-
τους βλ. ἐν G. Mathieu, ἐνθ' ἀνωτ., σ. 7 κ.ἐξ. (ὡς πρὸς τὰ γεγονότα), σ. 17
κ.ἐξ. (ὡς πρὸς τὰς ιδέας).

τὸ Ἑλλαδικόν, ἀλλὰ καὶ τὸ ὑπερπόντιον τμήμα τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνικοῦ κόσμου, τὸ ἐκείθεν δηλαδὴ τοῦ Αἰγαίου πρὸς τὴν Μικρὰν Ἀσίαν καὶ τὸ ἐκείθεν τοῦ Ἰονίου πρὸς τὴν Νότιον Ἰταλίαν καὶ Σικελίαν, τὴν λεγομένην «Μεγάλην Ἑλλάδα».

Ἡ πόλις εἶναι τὸ μόνον οὐσιαστικῶς πολιτικὸν σχῆμα, σχῆμα προδήλως ὄχι ἐνόητος, ὑπὸ τὸ ὁποῖον ἔζησαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες κατὰ τοὺς καλουμένους ἱστορικοὺς χρόνους μέχρι σχεδὸν τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.

Ἡ σπουδαιότης αὐτῆς εἶναι προφανής, ὀρθῶς δ' ἐλέχθη ὑπὸ νεωτάτων ἐρευνητῶν ὅτι εἶναι ἀδύνατον νὰ κατανοηθῇ ἱστορία τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ἂν μὴ πρότερον γίνῃ καταληπτόν, τί πόλις διὰ τὸν ἀρχαῖον Ἕλληνα ἐσημεινεν.

Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ πόλις - κράτος ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ νεώτερον ἔθνος - κράτος, χωρὶς προδήλως καὶ νὰ ταυτίζεται πρὸς αὐτό. Εἶναι αὕτη ἐνόητος ἐντελῶς ἀνεξάρτητος, πολιτικὴ, κατὰ τινὰ δὲ τρόπον καὶ θρησκευτικὴ.

Ἡ πόλις - κράτος εἶναι ζῶσα κοινότης, ἐπέκτασις τῆς οἰκογενείας, ταυτιζομένη πρὸς τὸ σύνολον τῶν πολιτῶν καὶ ἐξ αὐτῶν λαμβάνουσα τὸ ὄνομα, ὅχι δ' ἐκ τῆς πόλεως ἢ τῆς περιφερείας· οὕτως, ἥτοι ἐν τοιαύτῃ χρήσει ὁ ὅρος Ἀθηναῖοι, ὄχι Ἀθηναί· «*ἄνδρες γὰρ πόλις*», ἔγραψεν ὁ Θουκυδίδης (Ζ', 77, 7). Τοιαύτη οὖσα, ἡ πόλις ἐκράτει ὥς πλεῖστον τῆς ζωῆς αὐτῆς εἰς ζωὴν οἰκογενείας. Ἡ θρησκεία καὶ ἡ λατρεία, ἡ τέχνη, οἱ ἀγῶνες καὶ κατ' ἐξοχὴν τὸ διαλέγεσθαι, ἡ συζήτησις, ἦσαν ἀνάγκαι, ἐντελῶς θεραπευόμεναι ἐν τῷ κύκλῳ κοινωνίας, ὅπως ἡ τῆς πόλεως. Ἐπὶ πλέον, εἰς τὴν κοινότητα αὐτὴν ὁ Ἕλλην διεδραμάτιζεν τὸ ἀνῆκον εἰς αὐτὸν σπουδαῖον μέρος εἰς τὴν διοίκησιν τῶν κοινῶν.

Περαιτέρω λόγος εἶναι χρήσιμος ὡς πρὸς τὴν θρησκευτικὴν ἐνότητα τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς κοινότητος, ὅπου τὰ πράγματα δὲν προβάλλονται πάντοτε μετ' ἐπαρκoῦς ἐκ πρώτης ὄψεως σαφηνείας. Ἀλλ' εἶναι γεγονός ὅτι ἡ θρησκεία ἐνσωματοῦται ἐν τῷ κράτει, οἱ ἱερεῖς καθίστανται ἄρχοντες τῆς πόλεως, ἰδιαίῶν δὲ κἄπως ἐκ τῆς λατρείας μάλιστα δεσμός φέρεται εἰς ἐνωσιν τὰ μέλη ἐκάστης τῶν κοινοτήτων τούτων. Οὕτω συμβαίνει, ὥστε οἱ Ὀλύμπιοι θεοὶ λατρεύονται πανταχοῦ, ὅπου ἑλληνισμός, ἀλλ' ἐκάστη πόλις ἔχει, ἂν μὴ ἰδίους θεοὺς, ἰδιαίχοντας τοῦλάχιστον τρόπους λατρείας αὐτῶν, κατὰ τινὰ δὲ τρόπον καὶ διαφόρους ἐκφάνσεις τῆς πρὸς αὐτοὺς πίστεως.

Ἡ Ἀθηνᾶ ἦτο θεὰ τῶν Λακεδαιμονίων καὶ τῶν Ἀθηναίων, ἀλλ' ἡ χαλκίοικος Ἀθηνᾶ τῶν μὲν οὐδέποτε ὑπῆρξεν ὅ τι ἡ Ἀθηνᾶ πολιὰς τῶν δέ· ἡ Ἥρα εἰς τὰς Ἀθήνας ἦτο ἡ θεὰ τοῦ οἴκου, λατρευομένη ἰδίᾳ ὑπὸ τῶν

1. Ὡς παρατηρεῖται παρὰ πολλοῖς, ἡ Ἀττικὴ, κατὰ τὴν ἀρχαιότητα, περιελάμβανε τὰς Ἀθήνας, τὸν Πειραιᾶ καὶ πολλὰς κώμας, ἀλλ' οἱ κατοικοῦντες αὐτὴν ἐν τῷ συνόλῳ ἦσαν οἱ Ἀθηναῖοι, ὅχι δὲ οἱ Ἀττικοί, καὶ ὁ πολίτης ἦτο Ἀθηναῖος ἀνεξαρτήτως τοῦ μέρους τῆς Ἀττικῆς, εἰς τὸ ὁποῖον ἦτο ἐγκατεστημένος.

γυναικῶν, ἀλλ' ἡ Ἀργεῖα Ἦρα ἦτο παρὰ τοῖς Ἀργείοις ἡ πολιοῦχος θεοότης¹. Εἶναι ἐνταῦθα θεοὶ ἐπὶ δύο, οὕτως εἰπεῖν, ἐπιπέδων, θεοὶ ταύτης ἢ ἐκείνης τῶν πόλεων καὶ παραλλήλως θεοὶ τοῦ ὅλου Ἑλληνισμοῦ. Ἐπὶ τούτοις, δὲν πρέπει νὰ λησμονοῦνται αἱ μικρότεραι τοπικαὶ θεότητες, οἱ ἥρωες καὶ αἱ νύμφαι ἐκάστης πόλεως, ἰδιαζόντως ἐκασταχοῦ λατρευόμεναι.

Ἐκφρασιν τῆς πραγματικότητος ταύτης εὐρίσκομεν εἰς τὸν εὐρέως συνυφαινόμενον πρὸς τὴν πόλιν θρησκευτικὸν στοχασμὸν τοῦ Αἰσχύλου καὶ πολλῶν ἄλλων πνευματικῶν ἐκπροσώπων τῶν χρόνων ἐκείνων, ὡς τοῦ Σωκράτους καὶ τοῦ Πλάτωνος.

Ἡ Ὁρέστεια, ἡ μόνη σφριζομένη τριλογία, τὸ μέγιστον ἔργον τοῦ Αἰσχύλου, θεμελιούται ἐπὶ τῆς ἰδέας τῆς Δικαιοσύνης καὶ πορεύεται ἀπὸ τοῦ χάους πρὸς τὴν τάξιν κατὰ τὰ θεῖα συγχρόνως καὶ τὰ ἀνθρώπινα. Εἰς τὸν Ἀγαμέμνονα, τὸ πρῶτον δράμα τῆς τριλογίας, ὃ ἐν τῷ Σύμπαντι ἡθικὸς νόμος, καθ' ὃν τὸ ἀδίκημα ἀκολουθεῖται ὑπὸ τοῦ κολασμοῦ, πληροῦται κατὰ τὸν σκληρότερον τρόπον. Ἀτελεύτητος φαίνεται ἡ διαδοχὴ τῶν ἀδικημάτων, ὅπου τὸ δεύτερον προκαλεῖται ὑπὸ τοῦ πρώτου καὶ εἰς κολασμὸν αὐτοῦ, πάντοτε δὲ ὑπὸ τὰς ἐπινεύσεις τοῦ Διός. Εἰς τὰς Χορηφόρους ἢ σειρὰ τῶν ἀδικημάτων κορυφούται διὰ τοῦ Ὁρέστου, ὁ ὁποῖος γίνεται τιμωρὸς τοῦ πατρὸς φονεῦν τὴν μητέρα του, κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἀπόλλωνος, υἱοῦ τοῦ Διός, καθ' ὅσον ἡ Κλυταίμηστρα, δόλῳ ἀποκτείνασα τὸν Ἀγαμέμνονα, βασιλέα καὶ σύζυγον, διέπραξεν ἔγκλημα, τὸ ὁποῖον παραμένον ἀτιμώρητον, θὰ ἀνέτρεπε τὴν ὑπόστασιν τῆς κοινωνίας, οἱ Ὀλύμπιοι δὲ θεοὶ, εἰδικῶς δ' οἱ τῆς πόλεως ἔχουν νὰ προστατεύσουν τὴν τάξιν καὶ τὴν ἁρμονίαν ἐν αὐτῇ. Ἀλλ' ἡ μητροκτονία τοῦ Ὁρέστου εἶναι πλῆγμα εἰς τὰ μυχιαίτατα τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τοῦτο δὲ ὁ Ὁρέστης διώκεται ὑπ' ἄλλων θεοτήτων, τῶν Ἐρινύων, τῶν ὁποίων ἔργον εἶναι ἡ προστασία ὅχι τῆς τάξεως ἐν τῷ κόσμῳ ἀλλὰ τῆς ἱερότητος τῶν δεσμῶν αἵματος.

Ἀκολουθεῖ ἡ σύγκρουσις τῶν Ἐρινύων πρὸς τοὺς Ὀλυμπίους θεοὺς εἰς τὰς Εὐμενίδας, τὸ τρίτον δράμα τῆς τριλογίας ταύτης. Ἡ Ἀθηνᾶ ἔρχεται ἐκ μέρους τοῦ Διός καὶ δικαστήριον Ἀθηναίων πολιτῶν δικάζει τὸν Ὁρέστην καί, κατόπιν ἰσοψηφίας, ὁ μητροκτόνος ἀπαλλάσσεται, αἱ δὲ Ἐρι-

1. Περὶ τῆς Ἦρας ἐν Ἀττικῇ καὶ Ἀργεῖ, περὶ τῆς Ἀθηνᾶς ἐν Ἀττικῇ καὶ Σπάρτῃ βλ. M. P. Nilsson, *Geschichte der Griechischen Religion*², τόμ. Α', Μόναχον, 1945, ἀντιστοιχῶς σ. 427 κ.ἑξ., σ. 433 κ.ἑξ. Περὶ τῶν ἐνταῦθα καὶ τῶν ἐφεξῆς ὡς πρὸς τὴν ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ πόλει θρησκευτικῇ ἐνότητι βλ. κ. ἄλλους πολλοὺς κ. H. D. F. Kitto ἐν τῷ νέῳ, συνοπτικῷ ἀλλὰ λαμπρῷ βιβλίῳ αὐτοῦ *The Greeks*, 1951, σ. 75 κ.ἑξ. Προχειρότερον βλ. ἐξαιρετον ἄρθρον τοῦ V. Ehrenberg ἐν *The Oxf. Class. Dict.* ἐν λ. *polis* (πόλις). Ἐπιλογὴν τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας, μάλιστα δὲ τῆς νεωτάτης, βλ. ἐν R. Flacelière, *La vie quotidienne en Grèce au siècle de Périclès*, 1959, σ. 340 κ.ἑξ., σ. 353 κ.ἑξ. κ. ἄλλοι.



νύες πείθονται ὑπὸ τῆς Ἀθηναῖς νὰ ἐγκατασταθοῦν ἐν Ἀθήναις, γινόμεναι Εὐμενίδες, δοθέντος ὅτι ἐφεξῆς θὰ εἶναι τῆς βίας τιμωροὶ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς πόλεως, ὅχι μόνον τῆς οἰκογενείας. Οὕτως, ἱκανοποιεῖται ὁ νόμος καὶ ἀποφεύγεται τὸ χάος, ἐφ' ὅσον τὴν ἐκδίκησιν τοῦ ἀτόμου διαδέχεται ἡ δημοσία Δικαιοσύνη καὶ ἀποκαθίσταται ἡ τάξις, ὁ κόσμος, ὅπως ἔλεγον οἱ ἀρχαῖοι, τὰ αἰτήματα δὲ τῆς ἐξουσίας συνδιαλλάσσονται πρὸς τὰ μύχια τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῆς πόλεως, διὰ μέσου τῆς ὁποίας ἠθικά καὶ κοινωνικά προβλήματα ἀνθρώπινα ἐκ τῶν ὀξυτέρων ἔχουν ἤδη λυθῇ.

Ἡ φύσις τῆς πόλεως, ὅπως συνελάμβανον αὐτὴν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, ὑπηγόρευεν ὥς ἀναγκαιότητα τὴν σμικρότητα αὐτῆς. Ὅντως, πολλὰ πόλεις εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα εἶχον πολίτας ὀλιγωτέρους τῶν πέντε χιλιάδων, τρεῖς δὲ μόνον — αἱ Συράκουσαι, ὁ Ἀκράγας, καὶ αἱ Ἀθῆναι — περισσοτέρους τῶν εἴκοσι χιλιάδων, χαρακτηριστικώτατον δὲ πάντων εἶναι τὸ παράδειγμα νησιδὸς τινος τοῦ Αἰγαίου ἥτις, διηρημένη εἰς τέσσαρας πόλεις, θὰ εἶχε τέσσαρας κυβερνήσεις, τέσσαρας στρατοὺς, ἐνδεχομένως δὲ τέσσαρα διάφορα χρονολογικὰ καὶ νομισματικὰ συστήματα.

Τίνα ἐπακριβῶς ὑπῆρξαν τὰ αἷτια τοῦ συστήματος τούτου εἶναι, παρὰ τὰ φαινόμενα, ἄκρως δυσχερὲς νὰ ἀνιχνευθῇ. Αἷτια ἱστορικά, οἰκονομικὰ καὶ γεωγραφικὰ προβάλλονται συνήθως.

Τὰ ἱστορικά αἷτια ἁπλῶς ἐρμηνεύουν, πῶς ἐγίνετο ἡ πόλις πῶτον, ἡ ἀκρόπολις ἔπειτα καὶ ἡ ἀγορά, ἁπλῶς ἐρμηνεύουν ἐνὶ λόγῳ τὴν γένεσιν τοῦ συστήματος, ἀλλ' ὅχι καὶ τὴν συντήρησίν του, ἀφίνουν δὲ ἀναπάντητον τὸ ἐρώτημα, διατὶ αἱ οὕτως ἀναπτυχθεῖσαι πόλεις δὲν ἠνώθησαν πρὸς ἀλλήλας εἰς ἐνιαῖον πολιτικὸν ὄργανισμὸν.

Τὴν ἀπάντησιν ἀναζητοῦμεν εἰς τὰ οἰκονομικὰ καὶ γεωγραφικὰ αἷτια. Ἐκ τῆς διαμορφώσεως τοῦ ἐδάφους κατατέμνεται ἡ χώρα εἰς τμήματα, ἀποφρασσόμενα ἀπ' ἀλλήλων οὕτως, ὥστε νὰ ἀποβαίη ἐξόχως δυσχερὲς ἡ ἐπικοινωνία καὶ ἡ διακομιδὴ τῶν ἀγαθῶν ἄλλως ἢ διὰ θαλάσσης, ἡ δὲ θάλασσα δὲν ἐνέπνεεν εἰσέτι ἐμπιστοσύνην, ὑπὸ τοιαύτας δὲ συνθήκας τὰ τμήματα ταῦτα τῆς χώρας ἐξεκρίνοντο εἰς πόλεις κατὰ τὴν παρ' ἀρχαίοις Ἑλλήσιν ἔννοίαν. Ἐν τούτοις, πολλὰ πόλεις τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, γειτονεύουσαι, ὥς ἡ Κόρινθος καὶ ἡ Σικυὼν, δὲν ἀπεφράσσοντο ἀπ' ἀλλήλων, παρέμειναν δὲ ἀνεξάρτητοι.

Ἀντιθέτως, εἰς τὰ ὀρεινότερα μέρη, ὥς εἰς τὴν Ἀρκαδίαν καὶ τὴν Αἰτωλίαν, οὐδέποτε ἢ βραδύτερον μόνον ἀνεπτύχθησαν πόλεις κατὰ τὴν ἀκριβῆ ἔννοιαν τοῦ ὅρου. Αἱ πόλεις - κράτη ἄρα δὲν ἀπετέλεσαν, τοῦλάχιστον κατὰ κανόνα, γεωγραφικὰς καὶ οἰκονομικὰς ἐνότητας.

Τὰ αἷτια ταῦτα πάντα, καὶ τὰ πρῶτα καὶ τὰ δεύτερα, κυρίως ἀναφέρονται εἰς τὸν φυσικὸν χῶρον, εἰς τὸν ὁποῖον ἐγκατεστάθησαν οἱ Ἕλληνες,

καὶ τὰς συνθήκας μᾶλλον τὰς, οὕτως εἰπεῖν, ἐξωτερικάς, ὑπὸ τὰς ὁποίας ἀνεπτύχθη ἡ πόλις-κράτος. Εἶναι δὲ πρόδηλον ὅτι μερικῶς μόνον ἐρμηνεύουν τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τὴν συντήρησιν τοῦ συστήματος τούτου παρ' ἀρχαίους Ἑλλήσιν. Δι' αὐτῶν δὲν λαμβάνεται κατ' ἀξίαν, θὰ ἐλέγομεν ἐπαρκῶς καὶ ἀμέσως, ὅπ' ὅψιν ὁ ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἐδημιούργησε τὴν πόλιν. Ἐν τούτοις, ὥς ὁ Σωκράτης καὶ κατ' αὐτὸν ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐδέχοντο, «*ἡ πόλις ἦν κατὰ τὴν φύσιν*». Καὶ εἰς τὴν φύσιν τῶν Ἑλλήνων πρέπει νὰ ἀναζητηθῇ ἡ ὁλοκλήρωσις εἰς τὴν ἐρμηνείαν τοῦ φαινομένου. Ἐν πρώτοις, ἡ διαίρεσις αὐτῶν εἰς πολλά, μεγαλύτερα ἢ μικρότερα, σπουδαίως δὲ ὑπὸ ἔποψιν ψυχосуστασίας διαφέροντα φῦλα — οἱ Ἴωνες καὶ οἱ Δωριεῖς προσφέρουν τὸ χαρακτηριστικώτερον παράδειγμα — καὶ ἡ κατὰ τὴν διαίρεσιν ταύτην διαφοροποίησις κατὰ τινα τρόπον τῆς θρησκείας ὀλιγώτερον, τῆς λατρείας περισσότερον¹, ἤγεν εἰς διαφοροποίησιν ἐπίσης καὶ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν πολιτικὴν συγκρότησιν. Παράλλῃως πρὸς τὰς διαίρεσεις ταύτας αἱ ἰδιοφυεῖς ἱκανότητες καὶ ροπαὶ τοῦ ἀρχαίου Ἑλλήνου, αἵτινες συνίστων τὴν ἐλευθέραν προσωπικότητα καὶ ἔφερον αὐτὴν εἰς ἀβίαστον καὶ ἀναγκαίως ἰδιοσύστατον δημιουργίαν, ἡδύνατο λαμπρῶς νὰ ἀναπτυχθῶν εἰς τὴν πόλιν-κράτος, τὴν ποικιλοκίνητον καὶ ποικιλόπλαστον.

Ὑπὸ τὴν ἔποψιν μάλιστα ταύτην εἶναι δυνατόν νὰ ἐκτιμηθῶν κατὰ τὰς πρεπούσας διαστάσεις τὸ πολυάριθμον καὶ τὸ πολύμορφον τῶν πόλεων-κρατῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος. Καὶ ὥς πρὸς τὸ πρῶτον πρέπει νὰ λεχθῇ ὅτι αἱ πόλεις αὗται κράτη ἀνῆρχοντο εἰς ἑκατοντάδας, ὥς πρὸς δὲ τὸ δεύτερον ὅτι φαίνεται σχεδὸν ἀδύνατον νὰ γραφῇ γενικὴ ἱστορία αὐτῶν καὶ τοῦτο ὄχι ἀπλῶς καὶ μόνον δι' ἔλλειψιν ἐπαρκῶν ἐκ τῆς ἀρχαιότητος εἰδήσεων.

Οὕτως, ἡ πόλις-κράτος καὶ παρὰ τὴν μέχρις ἀκροτήτων δεξιότητα τῆς διαμάχης, πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς, ἴσως καὶ δι' αὐτὴν, παρ' ἄλλα δ' ἐπίσης μειονεκτήματα, φαίνεται μᾶλλον ὄχι τὸ ἐκ μυωπίας ἀνάπτυγμα τῶν Ἑλλήνων, εἶδος τροχοπέδης, ἐπιδρώσης ἀνασχετικῶς ἐπὶ τὴν ἀνοδικὴν πορείαν αὐτῶν, ἀλλὰ τὸ προσφυῶς ἔχον καὶ κατὰ τὰ ἔξω καὶ κατὰ τὰ ἔσω πλαίσιον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἡδυνήθησαν οὗτοι νὰ δημιουργήσουν τὸ θαῦμα εἰς τὰ γράμματα καὶ τὰς τέχνας. Τὸ πλαίσιον, ἐφ' οὗ στηρίζουν τὴν πολιτικὴν θεωρίαν δύο ἀθάνατοι, τὸ ἄριστον τοῦ βίου διαγαγόντες ἐν τῇ μάλιστα πολιτικῶς ἀνεπτυγμένῃ πόλει, ἐν ταῖς Ἀθήναις, εἶναι δὲ οὗτοι, ὁ Πλάτων, διαγράφων τὴν εἰκόνα τῆς ἰδανικῆς πολιτείας του, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, καθι-

1. Ἐντεῦθεν βεβαίως νοεῖται ὅχι ὅτι δὲν ὑπῆρχε κοινὴ θρησκεία τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἀλλ' ἀπλῶς ὅτι ἐν σχέσει πρὸς ταύτην ὑπῆρχον διαφοραὶ κατὰ τόπους, ἐκδηλούμεναι προσηκόντως ἐν τῇ λατρείᾳ. Προσθετόν τὸ παρὰ R. Flacelière (ἐνθ' ἄνωγ., σ. 238) παρατηρούμενον ὅτι ἡ θρησκεία αὕτη ἦτο ἄνευ δόγματος καὶ ἄνευ Βίβλου.

δρύνων τὴν πολιτικὴν ἐπιστήμην¹. Εἰς τὸν δεύτερον μάλιστα ὀφείλομεν τὸν περιλάλητον ἀφορισμόν, καθ' ὃν ὁ ἄνθρωπος εἶναι «ζῶν πολιτικόν»², ἥτοι πλάσμα ζῶν εἰς πόλιν, περαιτέρω δὲ καὶ εἰδικώτερον τὴν ἀποψιν ὅτι ἡ πόλις εἶναι τὸ μόνον πλαίσιον, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὁ ἄνθρωπος δύναται νὰ λάβῃ συνειδήσιν τῶν πνευματικῶν, ἠθικῶν καὶ νοητικῶν του ἱκανοτήτων.

Καθολικώτερον δέ, ἀλλὰ παρεκβατικῶς κἄπως, δύναται νὰ παρατηρηθῇ ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ 'Αριστοτέλους μάλιστα ἐκπροσωπουμένη θεωρία τῶν ἀρχαίων 'Ελλήνων περὶ τῆς αὐτάρκους πόλεως διαφέρει ἀπὸ τῆς θεωρίας τοῦ Dante περὶ τῆς παγκοσμίου αὐτοκρατορίας καὶ αὕτη ἀπὸ τῆς θεωρίας τοῦ Hobbes περὶ τοῦ ἐθνικοῦ κράτους. Παρὰ ταῦτα, ἡ πολιτικὴ θεωρία διὰ μέσου τόσων μεταβολῶν δὲν ἀπέβαλε τὴν θεμελιώδη ἐνότητα. Ἀσχολεῖται περὶ τὸ αὐτὸ πάντοτε πρόβλημα, τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ κράτος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου οὗτος ζῇ. Εἶναι δὲ τοῦτο ἀκριβῶς τὸ πρόβλημα, ὅπερ οἱ ἀρχαῖοι 'Ελληνες ὑπέδειξαν, αἱ δ' ἐπ' αὐτοῦ θέσεις ἐκείνων καὶ τὰ σύμφωτα πρὸς αὐτὰς ἰδανικὰ κατέστησαν ταχέως «κτῆμα ἐς αἰεὶ» τοῦ ἀνθρώπου.

'Η πόλις - κράτος ἔμενε πάντοτε θεσμὸς ἐξόχως ἰσχυρὸς εἰς τὸν πολιτικὸν βίον καθόλου τῶν 'Ελλήνων. Καὶ ναὶ μὲν ἡ συνειδήσις τῆς ἐθνικῆς ἐνόητος αὐτῶν διετεθεῖτο παραλλήλως ἐν ζῳῇ, ἐν προοίῳσῃ δὲ μάλιστα ἀναπτύξει διὰ τῶν πανελληνίων ἀγώνων, τῶν ἀμφικτυονίων καὶ ἄλλων ὀργανισμῶν τοπικοῦ μᾶλλον, θρησκευτικοῦ δὲ πρῶτιστα χαρακτηῖρος, ἀλλ' ἡ ἐπὶ τὴν συνειδήσιν ταύτην ἐκ τῆς πόλεως - κράτους ἐπίδρασις ἐπέφερεν ἀναγκαίως ἀνάσχεσιν. Λόγος περὶ πολιτικῆς ἐνώσεως τῶν 'Ελλήνων εἰς καιροὺς χαλεποὺς θὰ ἦτο νοητός. Ἀναταραχὴ σπουδαία ὑπὸ τὴν πίεσιν μεγάλου ἔξωθεν ἢ καὶ ἔσωθεν κινδύνου, ἐπαπειλοῦντος δὲ ὄχι μέρος ἀλλὰ τὸ σύνολον τοῦ 'Ελληνισμοῦ, βεβαίως δὲν θὰ ὠδήγει εἰς ἀπόγνωσιν ἄνδρας τόσον εὐψύχους, ἀλλὰ θὰ παρίστα ἀκρῶς αἰσθητὴν τὴν ἀνάγκην πολιτικῆς ἐνώσεως καὶ θὰ παρῆχε τὴν ἀπαιτουμένην ἰσχυροτάτην ὠθῆσιν εἰς κίνησιν τοιαύτην.

Τοιοῦτος κίνδυνος τοῦ 'Ελληνισμοῦ ἀναφαίνεται τὸν Ε' αἰῶνα π.Χ., ἔξωθεν μὲν κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ διὰ τῶν Μηδικῶν, ἔσωθεν δὲ κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ αἰῶνος τούτου διὰ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου.

Ἐκ τῆς εἰσβολῆς τοῦ Ξέρξου αἱ πλεῖσται τῶν ἐλληνικῶν πόλεων ἠνώθησαν δι' ὅρκου εἰς κοινὸν ἀγῶνα, οἱ οὕτω δ' ἐνωθέντες εἶναι, κατὰ τὸν ἱστο-

1. Τὸν ἐνταῦθα χαρακτηρισμὸν τοῦ ἐν 'Αθήναις βίου τῶν δύο φιλοσόφων βλ. ἐν E. Barker, Greek political theory, Plato and his predecessors, Λονδίνον, 1918, σ. 13. Νεωτέρας ἐκδόσεις τοῦ ἔργου δὲν εἶδομεν ὡς πρὸς τοῦτο.

2. Ἀριστ.τ., Πολιτ. Α', 2, 9 1253a, 2 κ.ἐξ.: «ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῶν ἐστὶ», ἀντιστοίχως δὲ πολλαχοῦ παρὰ τῷ αὐτῷ.

ρήσαντα τὰ γεγονότα Ἡρόδοτον (Ζ', 148), «οἱ συνωμοταὶ Ἑλλήνων ἐπὶ τῷ Πέρσῃ», πρὶν δὲ ἀκόμη λήξει ἡ δραματικὴ πάλη, ἡ Σαλαμὶς καὶ αἱ Πλαταιαὶ ὑψώθησαν ἤδη εἰς σύμβολα ἐθνικά. Τῷ 476 π.Χ., ἦτοι κατὰ τὰ πρῶτα μετὰ ταῦτα Μεγὰλα Διονύσια, ὁ Φρύνιχος ἐδίδασκεν εἰς τὰς Ἀθήνας τὰς Φοινίσσας, τὴν τραγῳδίαν αὐτοῦ, εἰς τὴν ὁποίαν κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Πλουτάρχου (Θεμ. 5) «Θεμιστοκλῆς Φρεάριοις ἐχορήγει», ὁ σαλαμινομάχος Θεμιστοκλῆς ἦτο χορηγός. Τὸ δρᾶμα τοῦτο δὲν ἐσώθη, ἀλλὰ γνωρίζομεν ὅτι ἡ σκηνὴ ἀνήγето εἰς τὴν Περσικὴν αὐλὴν μετὰ τὴν ἥτταν τοῦ Ξέρξου καὶ εὐλόγως προσγράφομεν εἰς αὐτὸ πολιτικῶν ρευμάτων ἀπηχήσεις. Τῷ 472, ἦτοι κατὰ τὰ ἐπόμενα Μεγὰλα Διονύσια, ὁ Αἰσχύλος ἐδίδασκε τοὺς Πέρσας, χορηγοῦντος αὐτοῦ τοῦ Περικλέους. Ἡ περιώνυμος αὕτη τραγῳδία εἶναι ὕμνος τοῦ ἔργου τῆς Σαλαμίνος, τοῦ καρποῦ τούτου τῆς ἐνώσεως τῶν Ἑλλήνων.

Εἰς τοὺς χρόνους αὐτοὺς ὁ Πίνδαρος κατεγίνετο νὰ ἐνώσῃ εἰς ἓνα μόνον ὕμνον, τὸν ἔπαινον πάντων τῶν κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκεῖνας πρωταγωνιστῶν τοῦ Ἑλληνισμοῦ. Εἰς τὸ Α' ἐπινίκιον τῶν Πυθίων αὐτοῦ ἐψάλλε τὴν νίκην τοῦ Ἰέρωνος εἰς τὴν Κύμην, τῶν Ἀθηναίων εἰς τὴν Σαλαμίνα, τῶν Σπαρτιατῶν εἰς τὰς Πλαταιὰς καὶ τῶν Συρακοσίων παρὰ τῆς Ἰμέρας (Πυθ. Α', 76·80) «τὰν εὐνῶρον ἀκτάν». Ὁ κοινὸς τῶν Ἑλλήνων ἔπαινος καὶ μόνος ἀρκεῖ ὥς πανελλήνιον νὰ καθιερώσῃ τὸ κήρυγμα τοῦ ποιητοῦ, ὁ ὁποῖος κατ' ἐξοχὴν ἐτιμήθη διὰ τοὺς ὕμνους νικητῶν εἰς πανελληνίους ἀγῶνας. Μίαν γενεὰν κατόπιν ἡ ἀναφανεῖσα ἤδη ἀντιζηλία Ἀθηνῶν καὶ Σπάρτης δὲν θὰ ἀποκαλύσῃ τὸν Ἡρόδοτον, παρὰ τὸ φιλαθήναιον αὐτοῦ, νὰ προβάλλῃ δι' ὅλου τοῦ ἔργου εἰς τὸ Πανελλήνιον τὰ Μηδικὰ ὡς πάλην τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν βαρβάρων, νὰ ἀναζητῇ δὲ τὰ αἷτια αὐτῆς εἰς τὴν σταθερὰν καὶ βασικὴν ἐπέκεινα καὶ τοῦ χώρου τῆς ἱστορίας μέχρι καὶ τῆς περιοχῆς ἔτι τοῦ θρύλου ἐξικνουμένην ἀντίθεσιν τῶν Ἑλλήνων πρὸς τοὺς βαρβάρους. Εἰς τὸ ἔργον του εὖρον τὴν προσήκουσαν θέσιν ἡ διακήρυξις τῆς ἐνότητος τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ λόγοι τῶν Ἀθηναίων, καθ' ὧραν χρησιμωτάτην τοῦ ἀγῶνος, λόγοι, οἱ ὁποῖοι οὐδέποτε ἐκινδύνευσαν νὰ λησμονηθοῦν ἀπὸ τοὺς ἐπιγενομένους (Η', 144): «Ὅτε χρυσός», διεβεβαίωσαν τοὺς ἀπεσταλμένους τῆς Σπάρτης οἱ Ἀθηναῖοι, «ἔστι γῆς σὺδαμόθι τοσοῦτος οὔτε χῶρη κάλλει καὶ ἀρετῇ μέγα ὑπερφέρουσα, τὰ ἡμεῖς δεξάμενοι ἐθέλομεν ἂν μηδίσαντες καταδουλώσῃ τὴν Ἑλλάδα».

Ἄλλ', ὡς παρήλθεν ἡ περσικὴ ἀπειλή, ἡ πολιτικὴ ἑνώσις τῶν Ἑλλήνων, μὴ διαθέτουσα αὐτάρκειαν, δὲν ἠδυνήθη νὰ συντηρηθῇ¹.

1. Εἰς οὐδὲν τελικῶς ἰσχύσαν ἀπόψεις πολιτικῆς σωφροσύνης, ὡς ἡ τοῦ Κίμωνος, διακηρύσσοντος ἐν Ἀθήναις ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἄνευ ἰσχυρᾶς Σπάρτης θὰ ἦτο ἡκρωτηριασμένη.

Τὰ γενόμενα δύο πολιτικά συγκροτήματα, ἀντίπαλα καὶ ἀκατάλλακτα, δὲν ἦσαν προσωρισμένα νὰ ὀδηγήσουν εἰς τὴν ἑνώσιν. Ὅμως, ὅσον καὶ ἂν ἐξημμένα ἦσαν τὰ πάθη κατὰ τὸν ἀκολουθήσαντα Πελοποννησιακὸν πόλεμον, δὲν ἔλειψαν καὶ ἐντεῦθεν καὶ ἐκεῖθεν φωναί, δεικνύουσai παρὰ πάντα ταῦτα τὴν συνεκτικὴν τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος τῶν Ἑλλήνων πάντοτε ζῶσαν.

Ὁ Σπαρτιάτης ἐν ἐκστρατεία ἡγέτης Καλλικρατίδης διεκήρυσσεν ὅτι, ἐπιστρέφων εἰς τὴν πατρίδα, θὰ πράξῃ τὸ πᾶν, ἵνα ἐπιτύχῃ συνδιαλλαγὴν Ἀθηῶν καὶ Σπάρτης¹, ὁ δὲ ἡρωϊκὸς αὐτοῦ ἐν ναυμαχίᾳ θάνατος καταδεικνύει ὅτι ὅχι ἔλλειψις εὐψυχίας, ἀλλ' ἀγάπη καθαρὰ τῆς Ἑλλάδος ἦσαν τῶν ἐκδηλώσεων αὐτοῦ τούτων τὰ κίνητρα. Ὀλόκληρον τὸ ἔργον τοῦ Ἀριστοφάνους δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ὑπῆρξεν ἔκκλησις πρὸς εἰρήνευσιν, συχνάκις δὲ προβάλλεται ἡ ἰδέα τῆς ἐνότητος τῶν Ἑλλήνων ὡς κοινὸν αὐτῶν ἀγαθόν. «Μεῖζον δ' ἡμᾶς τοὺς Ἑλληνας», ἔγραφεν ὁ ποιητὴς εἰς τὴν κωμωδίαν τοῦ τὴν Εἰρήνην (στ. 996 - 997), τῷ 421 π.Χ., «πάλιν ἐξ ἀρχῆς φιλίας χυλῶ», ἀντίστοιχα δέ, δέκα ἔτη ἀργότερον, εἰς ἄλλην κωμωδίαν του, τὴν Λυσιστρατήν².

Αἱ ἐξ ἑκατέρας τῶν παρατάξεων τοιαῦται ἐκδηλώσεις, καὶ ἂν δὲν ἦσαν γενικαί³, φαίνεται ὅτι ἡρμήνευον τοὺς πόθους μερίδος ὅχι ἀμελητέας τῆς δημοσίας γνώμης, ἔσχον δὲ ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν καὶ κατόπιν.

Ἡ αὐγὴ τοῦ νέου αἰῶνος, τοῦ αἰῶνος τοῦ Ἰσοκράτους, εὐρίσκει τὰς ἰδέας περὶ πολιτικῆς ἐνώσεως τῶν Ἑλλήνων τοῦτο μὲν νὰ λαμβάνουν ἀναγκαιῶς συγκρότησιν καὶ πολιτικὸν σχῆμα, τοῦτο δὲ νὰ προβάλλωνται ὑπὸ νέαν καὶ συστηματικὴν μορφήν. Ὁ Γοργίας καί, ὡς φαίνεται, ὁ Λυσίας, δύο ρήτορες οἱ πλέον ὀνομαστοὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰῶνος τούτου, ἐθεράπευσαν ἐξαιρέτως νέον εἶδος τοῦ ρητορικοῦ λόγου⁴. Τὸ ἰδεῶδες τῆς ἐνώσεως τῶν Ἑλλήνων καθίσταται σταθερόν, ἂν μὴ καὶ ἀποκλειστικόν, κήρυγμα εἰς λόγους τοῦ εἶδους τούτου, προβιβάζεται δὲ καὶ εἰς τὸν ἐπισημότερον ἔτι διὰ τοὺς Πανελλήνας χώρον, τὸν χώρον τῆς Ὀλυμπίας.

Ὁ Ὀλυμπικὸς τοῦ Γοργίου εἶναι λόγος, ἐκδοθεὶς ἐν Ὀλυμπίᾳ κατὰ τοὺς πανελληνίους ἀγῶνας τοῦ 392 π.Χ., δι' αὐτοῦ δὲ ὁ περιώνυμος ρήτωρ ἐκίνησε τὸν γενικὸν θαυμασμόν, ἐξαίρων τὴν ἀνάγκην ὁμονοίας τῶν Ἑλλήνων, «τρέπων δέ», κατὰ τὴν ἑκφρασιν τοῦ Φιλοστράτου (Β. σοφ. Α', 9), «ἐπὶ τοὺς βαρβάρους καὶ πειθὼν ἄθλα ποιεῖσθαι τῶν ὅπλων μὴ τὰς

1. Βλ. Ξεν., Ἑλλ. Α', 6, 7: «φάσκων τε, ἂν σωθῇ οἴκαδε, κατὰ γε τὸ αὐτοῦ δονατὸν διαλλάξιν Ἀθηναίους καὶ Λακεδαιμονίους».

2. Οὕτως ἐν Ἀριστοφ., Λυσ., 342: «πολέμου καὶ μανιῶν ἑνσαμένας Ἑλλάδα καὶ πολίτας», αὐτ. 525: «μετὰ ταῦθ' ἡμῖν εὐθὺς ἔδοξεν σῶσαι τὴν Ἑλλάδα κοινῇ...».

3. Ἐνταῦθα μνημονεύονται μόνον τινὲς τῶν κυριωτέρων τοιούτων ἐκδηλώσεων.

4. Πλείονα περὶ τούτου βλ. ἐν G. Mathieu, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 23.

ἀλλήλων πόλεις, ἀλλὰ τὴν τῶν βαρβάρων χώραν». Ἀντιστοιχῶς ἔχει ὁ Ὀλυμπιακός, ὁ ἀποδιδόμενος εἰς τὸν Λυσίαν, «λόγος μέγιστος», κατὰ τινα μαρτυρίαν, «ἀναγνωσθεὶς ἐν τῇ Ὀλυμπιακῇ πανηγύρει»¹.

Ὅχι διάφορα, κατὰ τὰ παραδιδόμενα, ἀνεπτύσσοντο καὶ εἰς ἐπιταφίους λόγους τῶν δύο τούτων ρητόρων².

Κατὰ τοὺς χρόνους ἀκριβῶς αὐτοὺς, λαμβάνει θέσιν εἰς τὴν κονίστραν τῆς δημοσίας ζωῆς τῶν Ἑλλήνων ὁ Ἰσοκράτης, ταχέως εἰς περιωπὴν προαχθεὶς ἀνὰ τὸ Πανελλήνιον ὡς ρητοροδιδάσκαλος καὶ δημοσιολόγος. Ἡ ὅλη παράδοσις τοῦ ἔθνους, καὶ ἡ παλαιότερα, καὶ ἡ νεώτερα, ἀλλὰ καὶ τὸ πρόσφατον κήρυγμα τῶν ὁμοτέχνων αὐτοῦ, τοῦ Γοργίου καί, ὡς φαίνεται, τοῦ Λυσίου, περὶ ἐνώσεως τῶν Ἑλλήνων ἦσαν προδήλου ἀξίας παράγοντες τῆς τοποθετήσεως τοῦ ρήτορος ἡμῶν³. Ἀλλ' οἱ παράγοντες οὗτοι δὲν ἦσαν οἱ μόνοι. Ἦσαν καὶ ἄλλοι, συνδεόμενοι οὗτοι μᾶλλον πρὸς τὴν ὅλην προσωπικότητα τοῦ ἀνδρός.

Τὸν Δ' αἰῶνα π.Χ. βαθεῖα μεταβολὴ εἶχεν ἐπέλθει εἰς τὴν θεώρησιν τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, ἀπότοκος ἀντιστοίχου μεταβολῆς εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου. Παραλλήλως πρὸς τὸ παλαιὸν ἐρώτημα τίς ἡ ἀρίστη πολιτεία φέρεται νῦν τὸ ἐρώτημα τίς ἡ ἀρίστη δυνατὴ πολιτεία, ἐρώτημα τὸ ὁποῖον οὐδὲν νόημα θὰ εἶχεν ἕνα αἰῶνα παλαιότερον, εἰς περίοδον, δηλονότι καθ' ἣν, μετὰ τοὺς νικηφόρους κατὰ τῶν ἐπιδρομῶν Περσῶν ἀγῶνας, τὰ πάντα, καὶ τὸ τέλειον ἔτι, ἐφαίνοντο δυνατά.

Εἰς τὴν παροῦσαν περίοδον τὸ χάσμα μεταξὺ τῶν δύο τούτων, τοῦ τέλειου καὶ τοῦ προσίτου, ἀνοίγεται μέγα. Περαιτέρω, ἡ πολιτικὴ πρᾶξις ἐνὸς αἰῶνος καὶ ἡ ἀντιστοιχίς περὶ τὸν ἀνθρώπον ἔρευνα ἔχουν στηρίξει τὴν ἀποψιν ὅτι τὸ προέχον εἶναι ὅχι αὕτη ἢ ἐκείνη μορφή τῆς πολιτείας, ἀλλ' ἡ ἀρετὴ

1. Βλ. Ψευδο-Πλουτ., Βί. δ. ῥητ., Λυσ. Ἡθ. 836 D.

2. Οὕτως, κατὰ τὸν Φιλόστρατον (Β. σοφ. Α', 9), ὁ Γοργίας εἰς ἐπιτάφιον λόγον τοῦ πρὸς τιμὴν τῶν ἐν πολέμῳ πεσόντων Ἀθηναίων «*παροξύνει τε τοὺς Ἀθηναίους ἐπὶ Μήδους τε καὶ Πέρσας καὶ τὸν αὐτὸν νοῦν τῷ Ὀλυμπικῷ ἀγωνίζεται*». Ἀντιστοιχῶς λόγος ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Λυσίου ὑπῆρξεν ἀντικείμενον εὐρυτάτων συζητήσεων ὡς πρὸς τὴν γνησιότητά του, χωρὶς οὐδὲν ἐντεῦθεν ἀνεπίδεκτον ἀμφισβήτησεως νὰ προκύψῃ, βλ. Θ. Σ. Τζαννετάου, Ὁ ἀναμενόμενος ἐν τῷ Πανηγυρικῷ τοῦ Ἰσοκράτους προέχων σκοπός, Ἀθηνᾶ, τόμ. Ε', 1956, σ. 194 κ.εξ.

3. Ἡ ὡς πρὸς τῆς ἐθνικῆς ἐνότητος τῶν Ἑλλήνων παράδοσις αὐτὴν εἶναι παρὰ τῷ Ἰσοκράτει καὶ ἐκ τῶν ὁμηρικῶν ἔτι χρόνων ἐξόχως ἰσχυρά. Εἰς τὴν Ἑλένην, τὸν φερώνυμον τῆς συζύγου τοῦ Μενελάου λόγον αὐτοῦ, παρατηρεῖται (§ 49) ὅτι οἱ Ἑλλήνες, μετὰ τὴν ἀρπαγὴν αὐτῆς, «*ἡγανάκησαν ὥσπερ ὅλης τῆς Ἑλλάδος πεπορημένης*», εἰς δὲ τὸν Παναθηναϊκὸν λόγον αὐτοῦ (§ 72-87) ὁ Ἀγαμέμνων προβάλλεται ὡς πρότυπον ἀρχηγοῦ πάντων τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν βαρβάρων.

τῶν ἀνθρώπων, ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων, ἡ πολιτικὴ ἀρετὴ, ὥς ἔλεγον τότε.

Ἡ ἀρετὴ αὕτη ἐκρίνετο σχετικῶς διδακτὴ. Ὁ Ἰσοκράτης, ὥς ἄλλοι σύγχρονοὶ του καὶ μάλιστα ὁ Πλάτων, ἀντιμετώπισεν ἀκριβῶς τὸ πρόβλημα τοῦτο τῆς διδασκαλίας τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς δι' ὅλου τοῦ βίου του, κατ' ἴδιον ὅμως, ὥς ρητοροδιάσκαλος, τρόπον. Ἡ φιλοσοφία του, ὅπως διάφορος τῆς πλατωνικῆς, παρουσιάζεται ὥς τὸ πρῶτον διὰ τὸν πολιτικὸν ἄνδρα αἴτημα, χαρακτηριστικὸν δὲ ταύτης ἐκ τῶν κυριωτάτων εἶναι ἡ γνῶσις τοῦ πῶς προβάλλεται ζήτημα, τίνα ἀρμόζει νὰ λεχθῶν καὶ τίς ἡ κατάλληλος περίστασις νὰ λεχθῶν ταῦτα. Ἐφαρμόζων εἰς ἑαυτὸν ὅτι τοὺς ἄλλους, μέλλοντας συνήθως πολιτικούς ἄνδρας, διδάσκει, προκειμένου περὶ τῆς πολιτείας δὲν προβάλλει τὸ ἐρώτημα, τίς ἡ ἀρίστη πολιτεία οὐδὲ τίς ἡ ἀρίστη δυνατὴ πολιτεία γενικῶς, ἀλλ' εἰδικῶς πρὸς τοῦτον τὸν δεδομένον λαὸν καὶ ταύτας ἔτι τὰς δεδομένας ἐκάστοτε συνθήκας.

Ὅμως ἡ καθολικὴ αὕτη ἀρχὴ τοῦ σχετικοῦ διὰ τὸν Ἰσοκράτην ἰσχύει ὄχι ἀτάκτως καὶ τυχαίως, ἀπλῶς διὰ τὰ πρόσωπα, τὰ ὁποῖα ἐκάστοτε ἐκφράζουν τὴν πολιτείαν. Ἡ γόνιμος καὶ θεληματικὴ διάνοια αὐτοῦ ἄγει τὴν ἀρχὴν ταύτην εἰς τὴν εὐλογον ἐν σχέσει πρὸς τὰ πράγματα συνάρτησιν, οὕτω δὲ θέτει αὐτὴν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν ἀπόψεων θεμελιώδους ὄντως σημασίας, προγραμματικῶν, οὕτως εἰπεῖν, ἀρχῶν. Τοιαῦται ἀρχαὶ εἶναι εἰς τὸν Ἰσοκράτην, ὥς πρέπει, σταθεραί, ἀλλὰ μόναι αἱ ἀρχαί, οἱ τιθέμενοι θεωρητικοὶ σκοποὶ, ὄχι καὶ τὰ πρακτικὰ μέσα πρὸς ἐπίτευξιν αὐτῶν. Ἐφ' ὅσον αἱ ἀρχαὶ αὗται ἦσαν μακρᾶς, μακροτάτης πνοῆς, μοιραίως τὰ πρακτικὰ μέσα θὰ προσηρμόζοντο πρὸς τὴν ἐκάστοτε πραγματικότητα καὶ θὰ ἐγίνοντο σχετικὰ. Ἄλλως, αἱ ἀρχαὶ αὗται θὰ ἐκινδύνευον νὰ εἰσέλθουν εἰς τὴν περιοχὴν τῆς οὐτοπίας.

Ἡ φυλετικὴ ἐνότης τῶν Ἑλλήνων δὲν εἶναι ἀπλῶς συνειδητὴ εἰς τὸν Ἰσοκράτην, ἀλλὰ, καταστὰς ἀληθὲς βίωμα, εὐρίσκει σταθερὰν καὶ προσήκουσαν ἔξαρσιν εἰς τὸν λόγον τοῦ ρήτορος ὥς ὄργανικὸν ὄντως καὶ ἐποικοδομητικὸν στοιχεῖον αὐτοῦ. «Τὸ τῶν Ἑλλήνων γένος» εἶναι ἑκφρασις τοῦ Ἰσοκράτους¹, ἀντιστοιχοῦσα πρὸς τὸ παρὰ Πλάτωνι «Ἑλληνικὸν γένος»², καὶ πρὸς ὅτι, λέγομεν ἡμεῖς Ἑλληνικὸν ἔθνος, συχνάκις δὲ ἀπαντᾷται εἰς τοὺς λόγους αὐτοῦ κατ' ἀντιδιαστολὴν μάλιστα πρὸς τοὺς βαρβάρους, δι' οὓς συνάγεται ὅτι ἀποτελοῦν ὄχι «γένος», ἀλλ' ἀσυγκρότητον μᾶζαν ἀνθρώπων³.

Ὅμως ἡ ἐνότης τῶν Ἑλλήνων, ὅσον καὶ ἂν παριστᾷ σαφεῖ καὶ ἐποικο-

1. Ἰσοκρ., Πανηγυρ. 68, κ. ἀλλαχ.

2. Πλάτ., Πολιτ. Ε', 470 C: «Τὸ... Ἑλληνικὸν γένος αὐτὸ αὐτῷ οἰκεῖον εἶναι καὶ ἐγγενές». Ἀντιστοιχῶς καὶ ἀλλαχὺ παρὰ τῷ αὐτῷ.

3. Οὕτως ἐν Ἰσοκρ., Περί ἀντιδ. 293: «Τὸ γένος τὸ τῶν Ἑλλήνων τῶν βαρβάρων (sc. προέχει καὶ διαφέρει)».

δομητικὴν ἰδέαν εἰς τὸν ἰσοκράτειον λόγον, δὲν ἔμεινεν εἰς τὰ φυλετικὰ ὅρια αὐτῆς. Ὁ ἀθηναιολόγος κατ' ἐξοχὴν ἀλλὰ καὶ ἑλληνολόγος δημοσιολόγος μετ' εὐφροσύνης διαπιστοῖ καὶ διακηρύσσει ὅτι, δι' ὧσων αἱ Ἀθῆναι ἡδυνήθησαν νὰ ἐπιτελέσουν εἰς τὸν χώρον μάλιστα τοῦ πνεύματος, ἡ ἐνότης αὕτη ἀπὸ φυλετικῆς προήχθη εἰς κατ' ἐξοχὴν πνευματικὴν.

Εἶναι δὲ αἱ Ἀθῆναι τὸ «*ἄστὺ τῆς Ἑλλάδος*», ὡς συνήθιζεν ὁ ρήτωρ νὰ λέγῃ¹, ἡ «*Ἑλλάδος Ἑλλάς*», ὡς φέρεται εἰς ἐπίγραμμα, προσγραφόμενον εἰς τὸν Θουκυδίδην, ἀποδίδοντα ἐπὶ τοῦ προκειμένου κοινὸν ἤδη κατὰ τὰ τέλη τοῦ Ε' αἰ. π.Χ. τόπον ἐν τῷ πνευματικῷ κόσμῳ τῶν Ἀθηναίων², εἶναι τῆς «*Ἑλλάδος παιδεύσεως*», ὡς παριστᾶται εἰς τὸν Περικλέους Ἐπιτάφιον³. Ἐπομένως, ἡ πνευματικὴ αὕτη ἐνότης, ἀθηναϊκὴ οὖσα εἰς τὴν πηγὴν αὐτῆς, ἀποβαίνει καθόλου ἑλληνικὴ. Πολυτίμητος ἔχει καταστῆ περικοπή ἐκ τοῦ Πανηγυρικοῦ λόγου τοῦ Ἰσοκράτους (§ 50). «*Ἡ πόλις ἡμῶν*», λέγει ὁ ρήτωρ, «*τὸ τῶν Ἑλλήνων ὄνομα πεποίηκε μηκέτι τοῦ γένους ἀλλὰ τῆς διανοίας δοκεῖν εἶναι, καὶ μᾶλλον Ἑλλήνας καλεῖσθαι τοὺς τῆς παιδείας τῆς ἡμετέρας ἢ τοὺς τῆς κοινῆς φύσεως μετέχοντας*». Οἱ Ἕλληνες ἀποτελοῦν ἤδη κοινότητα ἀνθρώπων, τῆς ὁποίας τὰ ὅρια δὲν χαράσσει τόσον ἡ κοινὴ καταγωγὴ ὅσον ἡ κοινὴ ἑλληνικὴ, ἐκ τῶν Ἀθηναίων δὲ κατ' ἐξοχὴν ἐκπορευομένη παιδεία.

Οὕτω, τὸ πνευματικὸν δυναμικὸν τοῦ Ἑλληνισμοῦ προσλαμβάνει πανανθρώπινον χαρακτῆρα εἰς τὴν διάνοιαν τοῦ Ἰσοκράτους⁴. Παράλληλως πρὸς τὸ πνευματικὸν φέρεται τὸ πολιτικὸν δυναμικὸν τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν διάνοιαν καὶ ἄλλων λογάδων τοῦ ἔθνους τῶν χρόνων ἐκείνων, μάλιστα δὲ τοῦ δαιμονίου Σταγίριτου. Ὁ Ἀριστοτέλης εὐρίσκει τοὺς Ἕλληνας ὑπερέχοντας ἐν συγκρίσει τόσον πρὸς τοὺς Εὐρωπαίους, ὅσον καὶ τοὺς Ἀσιάτας, τὰς δύο γνωστοτέρας τότε δυνάμεις φυλῶν, καὶ ἐπάγεται ὅτι τὸ Ἑλληνικὸν ἔθνος, συντασσόμενον ὑπὸ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν πολιτείαν, ἔχει τὰς δυνατότητας νὰ κυριαρχήσῃ τοῦ κόσμου. Ἰδοὺ αἱ ἐν συμπεράσματι λέξεις τοῦ φιλοσόφου αἱ θεωρητικῶς μὲν ἀλλὰ καὶ εὐθέως προβάλλουσαι τὴν ἐκτίμησιν ταύτην: «*Δι' ὅπερ*», λέγει ὁ Ἀριστοτέλης (Πολιτ. Ζ', 7, 1 1327b, 29 κ.ἐξ.), «*τὸ τῶν Ἑλλή-*

1. Οὕτως χαρακτηρίζονται αἱ Ἀθῆναι ἐν Ἰσοκρ., Περὶ ἀντιδ. 299, Περὶ τ. ζεύγ. 27. Ὁ πρῶτος τῶν λόγων τούτων εἶναι ἐκ τῶν σπουδαιότερων τοῦ ρήτορος τούτου.

2. Βλ. Παλατ. ἀνθολ. Ζ', 45.

3. Βλ. Θουκ. Β', 41.

4. Τὴν ἔκτασιν καὶ γονιμότητα τῆς παντοειδοῦς ἐκ τῶν Ἑλλήνων παιδείας ἐν ἀντιδιαστολῇ μάλιστα πρὸς τὴν μειονεξίαν τῶν βαρβάρων παριστᾷ μακρὸν εἰς τὸν Εὐαγόραν τοῦ Ἰσοκράτους χωρίον (§ 47 - 50), καθ' ὃ τῆς Κύπρου «*πόλις ἐκβεβασθρομένη*», μεταστᾶσα ἐκ τῆς ἀρχῆς τῶν Φοινίκων εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ Ἑλληνος βασιλέως Εὐαγόρου καὶ δεχθεῖσα τοὺς Ἕλληνας, προήχθη εἰς τὴν συνήθη παρ' Ἑλλήνων ἀκμὴν κατὰ πάντα, τὸ ἐμπόριον, τὰς τέχνας, τὴν πολεμικὴν παρασκευὴν, τὴν ἡμερότητα τοῦ βίου.

νων γένος ...ἐλευθερόν τε διατελεῖ καὶ βέλτιστα πολιτευόμενον καὶ δυνάμενον ἄρχειν πάντων, μιᾷς τυγχάνον πολιτείας». Τέλος τὸ ἠθικὸν δυναμικὸν τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὸ ἐκ τοῦ πνευματικοῦ μάλιστα πηγάζον, παρέστησε κατὰ τρόπον ὅλος χαρακτηριστικὸν καὶ πρακτικὸν ὁ Πλάτων. Ὁ ἰδρυτὴς τῆς ἰδεοκρατίας διαστέλλει εἰς τὸ Ε' ἰδίᾳ βιβλίον τῆς Πολιτείας αὐτοῦ τοὺς Ἕλληνας ὑπὸ ἔποψιν ποιότητος ἀπὸ πάντων τῶν ἄλλων λαῶν, τῶν «βαρβάρων», συνάγει δ' ἐκ τῆς ὑπεροχῆς τῶν Ἑλλήνων τὴν ἠθικὴν ἀναγκαιότητα, καθ' ἣν ἐπιβάλλεται πᾶσαι αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις - κράτη νὰ ἐνωθοῦν μεταξύ των διὰ δεσμῶν φιλίας, ἂν μὴ καὶ συμμαχίας, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς βαρβάρους.

Τοιαῦται θὰ ἦσαν αἱ καθόλου ἀντιλήψεις, καθ' ἃς ὁ Ἰσοκράτης ἀντίκρουσε τὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς ἐνώσεως τῶν Ἑλλήνων. Ἀλλά, πρὶν ἢ ἴδωμεν τὰς θέσεις, ἃς ἔλαβεν ἐπ' αὐτοῦ, ἃς σπουδάσωμεν διὰ βραχυτάτων τὴν ἐν Ἑλλάδι πολιτικὴν καὶ οἰκονομικὴν κατάστασιν, καθ' ἣν ἀκριβῶς ἐποχὴν ἐλάμβανε τὸ πρῶτον ἐπ' αὐτῆς θέσιν.

Τὸ πρόβλημα τῆς πολιτικῆς ἐνώσεως τῶν Ἑλλήνων δὲν εἶχε διὰ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἀρχῇ εἰς τὴν λύσιν του. Ἡ νικήσασα Σπάρτη εὐρέσθη εἰς ἀδυναμίαν, ὥς βραχὺ κατόπιν κατέδειξεν ἡ Ἀνταλκίδειος εἰρήνη, νὰ ἐπιβάλλῃ εἰς τὸν Ἑλληνικὸν κόσμον τὴν ἡγεμονίαν της καὶ νὰ ἐξασφαλίσῃ οὕτως εἰς αὐτὸν ἐπὶ τινα περίοδον τὴν εἰρήνην. Τὸ πρῶτον ἄλλιν ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Δράκοντος τὰ πολιτικὰ προβλήματα ἐμφανίζονται καὶ ὡς κοινωνικά, ἢ δ' εἰς τοσαύτην ἔκτασιν ὑπαρξὺς πενίας ἀναγνωρίζονται καὶ ὡς κοινωικοῦ καθεστῶτος ἀπειλή. Ἀνησυχίαι τοιαῦται φέρουν εἰς τὸ προσκήνιον οἰκονομικῆς φύσεως προβλήματα. Ἔργα δέ, ὥς τὸ ὑπὸ τὸν τίτλον *Πόροι*, ἀποδιδόμενον εἰς τὸν Ξενοφῶντα καὶ ὁ *Οἰκονομικός* αὐτοῦ, πρέπει νὰ εἶναι ἀπήχης τῶν ἀνησυχιῶν τούτων¹. Ὁ Ἑλληνισμὸς ἀντιμετωπίζει πρόβλημα πολυσύνθετον ἤδη καὶ δεξύτατον, ὅπερ καταντᾷ πρόβλημα αὐτόχρομα ἐπιβιώσεως καὶ ἀπασχολεῖ ἀπαύστως τὴν διάνοιαν τῶν πολιτικῶν καὶ τῶν δημοσιολόγων.

Ὁ Ἰσοκράτης οὐδενὸς ὑπολείπεται εἰς τὴν ὀρθὴν διάγνωσιν τῆς καταστάσεως καὶ τὴν ἀνάλυσιν αὐτῆς ἀντιστοίχως. Ἡ θεραπεία τῶν δεινῶν τούτων εἶναι μία καὶ μόνη. Ἡ «ὁμόνοια» προβάλλεται ὡς ἀναγκαιότης ὅχι μόνον ἐντὸς τῆς ἑλληνικῆς πόλεως - κρατοῦς, ὥς διεκήρυξαν ὁ Δημόκριτος καὶ ὁ Ἀντιφῶν², ἀλλὰ καὶ μεταξύ τῶν πόλεων τούτων, ὥς ὁ Γοργίας ὑπεστήριξεν εἰς τὴν Ὀλυμπίαν καὶ ἐνδεχομένως ὁ Λυσίας.

Ἀλλ' ὁ Ἰσοκράτης καὶ ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ὁμοτέχνους τούτους βαίνει

1. Πβ. περὶ τούτου καὶ ἄλλα καὶ τὸ εἰδικώτερον σπουδαῖον ἔργον τοῦ Τ. Α. Sinclair, *A history of Greek political thought*, Λονδίνον, 1951, σ. 117.

2. Βλ. περὶ τούτου συνοπτικῶς Τ. Α. Sinclair, *ἐνθ'* ἀνωτ., σ. 63 κ. ἄλλα.

πολὺν περαιτέρω. Καθ' ὅσον αἱ σφρζόμεναι πηγαὶ ἐπιτρέπουν νὰ γνωρίζωμεν, μέχρις αὐτοῦ ἡ ἰδέα τῆς ἐνώσεως τῶν Ἑλλήνων προβάλλεται εἰς τύπον θεωρήσεως πολλῶ μᾶλλον ἢ πράξεως. Ἐκεῖνος πρῶτος προσδίδει εἰς τὴν ἰδέαν ταύτην τὴν ἀναγκαίαν ὀλοκλήρωσιν, θέτων στόχον ὅλως συγκεκριμένον, ἀντιστοίχους δὲ ὑποδεικνύων μεθόδους καὶ μέσα πραγματοποιήσεως.

Ἡ πολιτικὴ ἔνωσις τῶν Ἑλλήνων λαμβάνει εὐρυτάτην, δεσπίζουσιν δὲ κατὰ τὸ φαινόμενον, ἂν μὴ καὶ κατ' οὐσίαν, θέσιν εἰς τὸν πρῶτον πολιτικὸν λόγον τοῦ Ἰσοκράτους, τὸν Πανηγυρικόν¹.

Τῷ 380 π.Χ., τὸ ἔτος τῆς δημοσιεύσεως τοῦ λόγου τούτου, ἀνήκει εἰς περίοδον διττῶς ἀξιοσημείωτον. Μετ' ἄλλα καὶ τὴν ἀποστασίαν τῆς Αἰγύπτου, τὴν εἰσβολὴν τοῦ Ἀγησιλάου εἰς τὴν Μ. Ἀσίαν, καὶ τὴν καθόδον τῶν Μυρίων, πυκνοῦνται τὰ συμπτώματα προοιῶσης ἐξασθενήσεως τῶν Περσῶν. Ἐξ ἄλλου, μετὰ τὴν παρὰ τὴν Κνίδον νίκην τῶν Ἀθηναίων ἐπὶ τῶν Σπαρτιατῶν, ἡ δύναμις τῆς κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον ἡττηθείσης ὄχι στρατιωτικῶς, ἀλλὰ δι' αἰφνιδιαστικῆς αἰχμαλωσίας τοῦ στόλου, πόλεως ἀναγεννᾶται καὶ τίθεται ὑπὸ ἱδρυσιν ἡ Β' Ἀθηναϊκὴ συμμαχία, ἡ ὁποία φιλοδοξεῖ νὰ συνεχίσῃ τὴν προγενεστέραν, ἔτι δὲ μᾶλλον συγκεκριμένως νὰ προβάλλῃ τὰς Ἀθήνας, ὥς τὴν πρώτην ἢ τοῦλάχιστον τὴν ἐτέραν τῶν πρώτων δυνάμεων τῆς Ἑλλάδος, διεκδικοῦσαν δὲ τὴν ἡγεμονίαν πρὸς τὴν Σπάρτην.

Ἀμφότερα ταῦτα, τὴν ἐξασθένησιν τῶν Περσῶν καὶ τὴν ὑπὸ ἱδρυσιν Β' Ἀθηναϊκὴν συμμαχίαν, ἐπιχειρεῖ ὁ Ἰσοκράτης νὰ ἐντάξῃ εἰς τὸ σχέδιον περὶ πολιτικῆς ἐνώσεως τῶν Ἑλλήνων, ὀλοκληρούμενον εἰς τρόπον, οὕτως εἰπεῖν, ὀργανικὸν κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἀναγκαιότητος ἐν τῇ παρούσῃ ᾠρᾳ. Κοινὴ τῶν Ἑλλήνων ὑπόθεσις δὲν δύναται νὰ εἴναι ἄλλη εἰμὴ ὁ ἀγὼν ἐναντὶ τῶν Περσῶν ὑπὸ τὴν μόνην δυνατὴν ἐν τῷ παρόντι ἡγεσίαν, τὴν κοινὴν ἡγεσίαν τῶν δύο πρωτευουσῶν πόλεων τῆς Ἑλλάδος, ἥτοι τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Σπάρτης.

Παρὰ τὰς προσπαθείας τοῦ ρήτορος, τὸ σχέδιον ὥς πρὸς τὴν ἡγεσίαν εἶχε μοιραίως ρωγμὰς εἰς τὴν δομὴν του. Αἱ δύο πῶται πόλεις, αἱ Ἀθῆναι καὶ ἡ Σπάρτη, διαφερόμεναι περὶ τῶν πρωτείων εἰς τὴν Ἑλλάδα πρὸς ἀλλήλας, θὰ ἤσκουον τὴν κοινὴν ἡγεσίαν τοῦ ἀγῶνος; Ἡγεσία δὲ εἰς ἐν πρό-

1. Εἰς τὸν λόγον τοῦτον, ἐξαιρομένης τῆς ἀνάγκης ὁμονοίας, λίαν παραστατικῶς καὶ διὰ μακρῶν ἐκτίθενται τὰ δεινὰ, εἰς τὰ ὅποια οἱ Ἕλληνες ἔνεκα τῆς ἐσωτερικῆς διαμάχης καὶ τῆς πενίας ἔχουν περιπέσει. Οἱ « πόλεμοι καὶ αἱ στάσεις », λέγεται (§ 168), εἶναι δεινὰ, τὰ ὅποια ἡμεῖς ἐπεσφραγίσσαμεν εἰς ἡμᾶς αὐτοὺς, ἐκτὸς πολλῶν ἄλλων φύσει καὶ κατ' ἀνάγκην ἐπιβαλλομένων. Τὸ ἀποτέλεσμα δὲ εἶναι ἄλλοι νὰ ἐξολοθρευθῶνται « ἐν ταῖς αὐτῶν ἀνόμοις », ἄλλοι νὰ γίνωνται πλάνητες « ἐπὶ ξένης μετὰ παίδων καὶ γυναῖκων », πολλοὶ δὲ νὰ ἀναγκάζωνται « δι' ἐνδειαν τῶν καθ' ἡμέραν ἐπικουρεῖν ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν τοῖς φίλοις μαχόμενοι ».

σωπον, κοινὸς ἀρχηγὸς ἐπεβάλλετο ἀπολύτως εἰς τοιοῦτον ἀγῶνα, ἀλλ' ἐφαίνετο ἀπολύτως ἐπίσης ἀπαράδεκτος εἰς ὥρας, καθ' ὧς ἡ πίστις εἰς τὴν ἐν τῇ πόλει - κράτει δημοκρατίαν ἦτο εἰσέτι ἰσχυρά, δὲν εἶχε δὲ ἐμφανισθῇ εἰς τὸν ἑλληνικὸν ὀρίζοντα προσωπικότης πολιτικοῦ καὶ ἠθικοῦ ἀναστήματος τοιοῦτου, ὥστε νὰ ἄρῃ τὰς διαφορὰς καὶ νὰ ἐμπνεύσῃ ἐμπιστοσύνην εἰς τοὺς Πανελλήνους.

Ὁ Πανηγυρικός τοῦ Ἰσοκράτους, ἐκδοθείς, ὡς εἴπομεν, τῷ 380 π.Χ., κατὰ τὴν περίοδον τῶν πανελληνίων ἀγώνων ἐν Ὀλυμπίᾳ, ἔλαβε ταχέως τὴν πρέπουσαν τιμητικὴν θέσιν εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν γραμμάτων ὡς ἀριστοῦργημα ρητορικῆς τέχνης. Ἀλλὰ τὸ δι' αὐτοῦ κήρυγμα τῆς πολιτικῆς ἐνώσεως τῶν Ἑλλήνων, ὅσον καὶ ἂν ἐκίνησε τὸ διαφέρον τῆς μάξης καὶ κατ' ἀρχὴν ἔτυχεν εὐμενοῦς παρὰ τῇ δημοσίᾳ ἑλληνικῇ γνώμῃ ὑποδοχῆς, φαίνεται ὅτι δὲν ἔσχε πρακτικὸν ἀποτέλεσμα σπουδαῖον.

Ἡ κοινὴ ἡγεσία τῶν δύο πρώτων πόλεων τῆς χώρας ἦτο ἀνέφικτος, ἡ ἐπιβολὴ δὲ τῆς ἐτέρας τῶν πόλεων τούτων πᾶν ἄλλο ἢ διεγράφετο πιθανή.

Ἐν τούτοις, κατὰ τὴν σφόδρα ἐκτίμησιν τοῦ Ἰσοκράτους πάντες οἱ ἄλλοι ὄροι πρὸς πραγματοποιήσιν τοῦ σχεδίου ἐξηκολούθουν πληρούμενοι ἐξ ἑλληνικῆς ἀλλὰ καὶ περσικῆς πλευρᾶς. Τῆς καταλλήλου ἡγεσίας ἀπέμενε μόνος ἀπλήρωτος ὁ ὅρος. Ἐπομένως, τὸ πολυφυὲς πρόβλημα τῆς πολιτικῆς ἐνώσεως τῶν Ἑλλήνων καὶ τῆς στρωφῆς αὐτῶν πρὸς Ἀνατολὰς, ἀποφλοιούμενον καὶ ἀποσαρκούμενον, ἀπέμενε πάντοτε κατὰ τὸν πυρῆνα αὐτοῦ πρόβλημα ἡγεσίας καὶ μόνον. Ἡγεσία κατάλληλος ἐκρίνετο μὲν δυσχερέστατον ἀλλ' ὅχι καὶ ἀδύνατον νὰ εὐρεθῇ. Θὰ ἔπρεπε ἐν τούτοις ἡ ἀναζητήσις αὐτῆς νὰ τεθῇ ἐπὶ νέων βάσεων.

Ὁ Ἰσοκράτης δὲν ἐδίστασε νὰ ἀναγνωρίσῃ τὴν δεινὴν κατάστασιν, εἰς ἣν εἶχε γοργῶς περιαχθῇ ἡ πεφλημένη γενέτειρα, ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν¹. Διεγίνωσκε δὲ καὶ τὴν ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν κατάστασιν τῆς πόλεως - κράτους ὡς ὅχι κατὰ βάθος διάφορον. Διεγίνωσκεν ἐν γένει ὅτι ὁ θεσμὸς τῆς πόλεως - κράτους εἶχεν ἤδη διὰ τοῦ χρόνου ἀναλωθῇ² καὶ οὐδὲν ἀντάξιον τῆς Ἑλλά-

1. Δύο λόγοι τοῦ ρήτορος τούτου, ὁ Ἀρεοπαγίτικος, γραφεὶς τῷ 355 π.Χ., ἀκριβῶς πρὸ τῆς διαλύσεως τῆς Β' Ἀθηναϊκῆς συμμαχίας, καὶ ὁ περίπου σύγχρονος πρὸς αὐτὸν Περί εἰρήνης, δίδουν ζωηρῶς θλίβουσαν εἰκόνα τῶν Ἀθηνῶν, ὁ μὲν πρῶτος ὡς πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν κατάστασιν, ὁ δὲ δεῦτερος ὡς πρὸς τὴν ἐξωτερικὴν θέσιν καὶ τὴν πολιτικὴν τῆς πόλεως, εἰς τὴν ὁποίαν οἱ ἀριστοὶ τῶν πολιτῶν ἔχουν παύσει νὰ δεικνύουν διαφέρον περὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, ἐλάχιστοι δὲ εἶναι πρόθυμοι εἰς στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν. Ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν καλεῖται νὰ παραιτηθῇ τοῦ ὄναι τοῦ ἐπὶ τῆς ἡγεμονίας, θέτουσα ὡς γέρας τῶν νέων ἐπιδιώξεων τῆς τὴν ἐκτίμησης τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν πόλεων.

2. Ὡς πρὸς τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς παρακμῆς τῆς πόλεως - κράτους σχεδὸν κατὰ

δος ἡδύνατο πλέον νὰ ἀποδώσῃ, ἀλλ' ἡ ζωτικότητα τῆς Ἑλληνικῆς φυλῆς, ἐν τῷ συνόλῳ λαμβανομένης, παρέμενε ἀμείωτος. Ἡ ζωτικότητα δὲ αὕτη ἐπεβάλλετο νὰ διοχετευθῇ εἰς νέα σχήματα. Συναφῆς πρὸς ταῦτα ὑπῆρξεν ἡ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην στροφή τῆς δημοσίας ἑλληνικῆς γνώμης πρὸς τὴν ἀρχὴν ἐνὸς ἀνδρὸς θάρρους, ἱκανότητος καὶ σωφροσύνης, ἵνα ἀναλάβῃ εἰς τὰς στιβαρὰς αὐτοῦ χεῖρας τὰ ἡνία τῆς πολιτείας. Ὁ Ἰέρων τοῦ Ξενοφῶντος καὶ πολλὰ ἄλλα πολιτικά δοκίμια τῆς περιόδου ταύτης ὑποδεικνύουν πόσον εὐρεῖα ὑπῆρξε μεταξὺ τῶν συγγραφέων ἀλλὰ καὶ τῶν κοινῶν πολιτῶν ἡ διάδοσις τῆς ἰδέας ταύτης.

Κατὰ ταῦτα, ὁ Ἰσοκράτης ἀνεξίτηι ἦδη καὶ ἐκτὸς τῶν Ἀθηναίων, ὅπου-δήποτε τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅχι δὲ πόλιν ἀλλὰ πρόσωπον¹ πρόσωπον κατάλληλον διὰ τὴν ἡγεσίαν τοῦ κοινοῦ τῶν Ἑλλήνων ἀγῶνος κατ' ἀμφοτέρω, τὰς στρατιωτικὰς ἀρετὰς καὶ τὴν πανελλήνιον προβολήν, ἵνα τύχῃ ἀποδοχῆς παρὰ πασῶν, εἰ δυνατόν, τῶν ἑλληνικῶν πόλεων.

Ὁ ρήτωρ, ὁ ὅποιος εἶχε προαγάγει τὴν ἐθνικὴν ἐνότητα τῶν Ἑλλήνων εἰς πνευματικὸν ἀπλῶς αἵτημα, ἐπιχειρεῖ ἤδη τὸν διασκελισμὸν τοῦτον ἀποκαλύπτως, προβιβάζων ἑαυτὸν ἀπ' ἀθηναϊκῆς εἰς πανελλήνιον προσωπικότητα καὶ ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ πεδίου. Ἐπὶ τοῦ πεδίου τούτου ὁ ἑλληνολάτρης σκιαῖζει ἤδη τὸν ἀθηναϊολάτρην Ἰσοκράτη καὶ ἀναδεικνύεται ὁ ρήτωρ εἰς θέलगουσαν ὄντως μορφήν.

Ἀσφαλῶς, ἡ ἀρχαία Ἑλλάς οὐδένα ἔσχε πολίτην μᾶλλον νομιμόφρονα τοῦ Ἰσοκράτους, μᾶλλον ὑπερήφανον διὰ τὴν δόξαν, μᾶλλον ποθοῦντα τὴν εὐημερίαν αὐτῆς¹ καί, ὅ,τι σπουδαιότερον, μᾶλλον συνειδητὸν καὶ διορατικὸν πατριώτην.

Σκολιὰ καὶ μακρὰ ὑπῆρξεν ἡ ὁδὸς τῆς ἀναζητήσεως τοῦ ἐθνικοῦ ἡγέτου, ἀλλ' ὁ Ἰσοκράτης δὲν ἀπέκαμεν. Μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ Πανηγυρικοῦ, ἐπὶ 38 ἔτη συνέχισε τὰς προσπάθειάς του. Τὸ μῆκος καὶ μόνον τοῦ χρονικοῦ τούτου διαστήματος παριστᾷ ἐπαρκῶς πόσον σταθεραὶ αἱ προσπάθειαι αὗται πρέπει νὰ ὑπῆρξαν καὶ ἀδιάβλητοι.

Ὁ τύραννος τῶν Φερῶν Ἰάσων, ὁ τύραννος τῶν Συρακουσῶν Διονύσιος ὁ Πρεσβύτερος καὶ ὁ βασιλεὺς τῆς Σπάρτης Ἀρχίδαμος ὁ Γ', υἱὸς τοῦ περιωνύμου Ἀγησιλάου, ἦσαν οἱ τρεῖς διακεκριμένοι ἄνδρες, οἱ ὅποιοι ἐστή-

τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ Δ' π.Χ. αἰ. βλ. τὰ συνοπτικά, πρόσφατα δὲ ἐν Ἰω. Παπασταύρου, Ἡ ἀρχαία ἑλληνικὴ πόλις - κράτος, Ἐπιστ. Ἐπετ. Φίλος. Σχ. Πανεπ. Ἀθηνῶν, τόμ. Γ', 1955 - 1956, σ. 373 κ.ἑξ.

1. Πβ. R. C. Jebb, The Attic orators from Antiphon to Isaeos, τόμ. Β', Λονδίνον, 1876, σ. 25, ἔνθα ἐξ ἄλλης ἀφορμῆς ἀντιστοιχοῦντα παρατηροῦνται ὡς πρὸς τὸν Ἰσοκράτη ἀπ' ἐνός, τὴν Ἑλλάδα καὶ τὰς Ἀθήνας ἀπ' ἑτέρου.

ριξαν διαδοχικῶς τὰς προσδοκίας τοῦ Ἰσοκράτους, ἀλλὰ δὲν ἡδυνήθησαν νὰ δικαιώσουν αὐτάς· οἱ δύο πρῶτοι, διότι ταχέως εὗρον τὸν θάνατον, ὁ δὲ τρίτος, διότι εἶχεν ἤδη προέλθει εἰς μέσον ἄλλος ἡγέτης. Ὁ βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας Φίλιππος ὁ Β' ἐλάμβανε διὰ τὸν σφόδρα δυναμισμὸν τοῦ ἐξέχουσας προβολὴν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων. Τὸν Μάρτιον τοῦ 346 συνάπτεται, μετὰ δεκαετὴ πείσμονα ἀγῶνα, εἰρήνην μεταξὺ Φιλίππου καὶ Ἀθηνῶν, εὐθύς δὲ κατόπιν, κατ' Ἀπρίλιον τοῦ αὐτοῦ ἔτους, ὁ Ἰσοκράτης ἀπευθύνει πρὸς αὐτὸν ἔκκλησιν, συντεταγμένην κατὰ τὸν γνώριμον εἰς αὐτὸν τρόπον, εἶναι δὲ αὕτη ὁ φερόμενος ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ἑλληνικῇ γραμματείᾳ λόγος αὐτοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα *Φίλιππος*.

Ὁ Ἰσοκράτης, προσηλωμένος εἰς τὰ ἄμεσα προβλήματα τοῦ παρόντος, τὸν κοινὸν τῶν Ἑλλήνων ἀγῶνα ἐναντίον τῶν Περσῶν, ἄλλως δὲ κρίνων ὅτι αἱ ἐξελίξεις τῆς γιγαντιαίας αὐτῆς ἐπιχειρήσεως ἐξήρχοντο τοῦ κατ' ἀνθρώπον προβλεπτοῦ, ἀπέφυγεν εὐλόγως νὰ διαγράψῃ συγκεκροτημένον πολιτικακὸν σχῆμα διὰ τοὺς ἡνωμένους Ἕλληνας μετὰ τὸν νικηφόρον ἀγῶνα.

Ἀντιθέτως, εὖρε χρήσιμον νὰ παραστήσῃ ἐπὶ μέρους σκοποὺς τῆς ἐπιχειρήσεως ἐκείνης· τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν ἐν τῇ Ἀσίᾳ Ἑλλήνων, τὴν εἰς Ἀσιατικὰ ἐδάφη ἐγκατάστασιν τῶν πλανήτων καὶ ἀνεστίων, τέλος δὲ τὴν εἰσορὴν πλούτου εἰς τὸ Ἑλλαδικόν.

Εἰς τὸν Φίλιππον εἶδε τὸν ἰσχυρὸν ἐν πολέμῳ καὶ σφόδρα ἡγέτην, ὁ ὁποῖος, ὥς ἄλλος Ἀγαμέμνων, θὰ ἐπεβάλλετο ὥς ἀρχηγὸς τοῦ κοινοῦ ἀγῶνος τῶν Ἑλλήνων ἐναντίον τῶν βαρβάρων τῆς Ἀσίας. Εἶδεν οὕτω τὸν Φίλιππον καὶ παντὶ τρόπῳ εἰργάσθη νὰ πείσῃ αὐτὸν τοῦτον τὸν βασιλέα τῆς Μακεδονίας, πολλῶν δὲ μᾶλλον τοὺς ἄλλους Ἕλληνας περὶ τοιαύτης ἐθνικῆς ἀποστολῆς τοῦ βασιλέως ἐκείνου. Ἡ πανελληνίου κύρους εἰς λόγον παιδείας καὶ ἥθους προσωπικότης του, οἱ ἰδιαίτεροι δεσμοὶ του πρὸς τοὺς λογάδας τοῦ ἔθνους, πολλοὶ τῶν ὁποίων ὑπῆρξαν μαθηταὶ του¹, ἡ ὅλη τέλος προηγηθεῖσα μακροχρόνιος, ἡγετικὴ δέ, δρᾶσις του εἰς τὴν κίνησιν πρὸς ἔνωσιν τῶν Ἑλλήνων ἐγένοντο πολύτιμοι πρὸς τοῦτο συντελεσταί.

Ἀπηνυθύνθη πρὸς τὸν Φίλιππον εἰς τὸν ἀνωτέρω λόγον ὡς Ἕλλην πρὸς Ἕλληνα Ἡρακλείδην². Ὀλίγα ἔτη βραδύτερον, τῷ 339 π.Χ., ὁ ρήτωρ παρι-

1. Πβ. Διονυσίου Ἀλικαρνασσεύως, Ἰσοκρ. 1 : « τοὺς κρατίστους τῶν Ἀθηνησίων τε καὶ ἐν τῇ ἄλλῃ Ἑλλάδι νέων παιδεύσας, ὧν οἱ μὲν ἐν τοῖς δικανικοῖς ἐγέγοντο ἄριστοι λόγοις, οἱ δ' ἐν τῷ πολιτεύεσθαι καὶ τὰ κοινὰ πράττειν διήνεγκαν, ἄλλοι δὲ τὰς κοινὰς τῶν Ἑλλήνων τε καὶ βαρβάρων πράξεις ἀνέγραψαν ». Πλεῖονα περὶ τούτων, ἐν οἷς καὶ ἄλλας πηγάς, βλ. ἐν Fr. Blass, *Die attische Beredsamkeit*², τόμ. Β', Λειψία, 1892, σ. 62 κ.ἑξ.

2. Βέβαιον φαίνεται ὅτι ὁ Ἰσοκράτης ἐδέχετο ὅτι ὄχι μόνον ὁ βασιλεὺς τῶν Μακεδόνων, ἀλλὰ καὶ οἱ Μακεδόνες ἦσαν Ἕλληνες· βλ. Ἀ.π. Β. Δασκαλάκη, Ὁ Ἰσοκράτης καὶ τὰ περὶ « οὗχ ὁμοφύλου γένους » τῶν Μακεδόνων, Ἀθηναί, τόμ.

στα εἰς ἐπιστολὴν πρὸς αὐτόν, πῶς οἱ πρὸς περιοίκους βαρβάρους ἐπικίνδυνον διὰ τὴν ζωὴν του ἀγῶνες ἀπλῶς καθυστεροῦν τὸ προγραμματικὸν ἔργον αὐτοῦ¹. Τὴν ἐπαύριον τῆς μάχης τῆς Χαιρωνείας, τῷ 338 π.Χ., ὀλίγας δὲ μόλις ἡμέρας, πρὶν ἐπέλθῃ ὁ θάνατος ἔξ ἐπὶ τριετίας κατατροχούσης αὐτὸν νόσου, εἰς ἡλικίαν 98 ἐτῶν ὁ Ἰσοκράτης εὔρε τὴν φυσικὴν δύναμιν καὶ ἔσχε τὴν γενναιοφροσύνην νὰ ἀπευθύνῃ καὶ ἄλλην, ὡς πιστεύομεν, πρὸς τὸν Φίλιππον ἐπιστολὴν², κύκνειον αὐτοῦ ᾄσμα, ἐκφράζων ἰδιάζουσαν χαράν, διότι ἔζησε καὶ εἶδε μέρος τῶν ἐλπίδων αὐτοῦ πραγματοποιούμενον διὰ τῆς μάχης τῆς Χαιρωνείας, τῆς μάχης ἀκριβῶς, κατὰ τὴν ὁποίαν αἱ Ἀθῆναι εἶχον ὀριστικῶς ἡττηθῇ «*χάρον δ' ἔχω τῷ γήρῳ*», ἔγραφεν, «*ταύτην μόνην, ὅτι προήγαγεν εἰς τοῦτό μου τὸν βίον, ὥσθ' ἂ νέος ὢν διενεούμην καὶ γράφειν ἐπεχειροῦν ἔν τε τῷ πανηγυρικῷ λόγῳ καὶ τῷ πρὸς σέ πεμφθέντι, ταῦτα νῦν τὰ μὲν ἤδη γιγνόμενα διὰ τῶν σῶν ἐφορῶ πράξεων, τὰ δ' ἐλπίζω γενήσεσθαι*»³.

Πολλοὶ παλαιότερον παρέστησαν τὴν Χαιρωνεῖαν ὡς τὸ τέρμα τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας, τὸν Δημοσθένην δέ, πρωταγωνιστὴν τοῦ ἀντιμακεδονικοῦ ἀγῶνος, ὡς τὸν τελευταῖον Ἑλληνα πολιτικόν, ἱστάμενον παρὰ τὸν τάφον τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐκφωνοῦντα τὸν ἐπιτάφιον αὐτῆς⁴. Τὰ πράγματα ἀνεγνωρίσθησαν κατόπιν καὶ ἀναγνωρίζονται σήμερον ὡς κατὰ βάσιν διάφορα. Ναὶ μὲν ὁ ἱστορικὸς βίος τῆς πόλεως-κράτους, ἀπαθανатиθεΐσης διὰ φλογερῶν λόγων τοῦ Δημοσθένους, ἔβαινε πλέον εἰς τὸ τέλος του, ἀλλ', ὅπου εἶναι τὸ τέρμα τοῦ παλαιοῦ, εὐρίσκεται ἡ ἀρχὴ τοῦ νέου βίου τῶν Ἑλλήνων, τῶν ὁποίων ἡ ζωτικότητα δὲν ἔχει καμφθῇ. Ἡ ἑλληνικὴ σκέψις καὶ ἡ ἑλληνικὴ τέχνη δροῦν κατὰ τοὺς Μακεδονικοὺς χρόνους εἰς τεραστίως διηυρυμένα, τριῶν ἡπείρων, ἐδάφη, οὕτω δ' ἡ Ἑλλὰς καθίσταται διὰ τὴν Ἀσίαν, τὴν Εὐρώπην καὶ μέρος τῆς Ἀφρικῆς, ὅ,τι αἱ Ἀθῆναι ὑπῆρξαν παλαιότερον διὰ τὴν Ἑλλάδα. Τὸ δρᾶμα κατὰ βάθος δὲν εἶχεν εἰς τὴν Χαιρωνεῖαν ἀχθῇ εἰς τὸ πέρας αὐτοῦ, ἀπλῶς δὲ ἄλλη πράξις τοῦ δράματος ἀρχεταὶ καθ' ὃν χρόνον,

NE', 1951, σ. 226 κ.ἑξ., ἀνατύπ. ἐν: Τοῦ Ἀὐτοῦ, 'Ο ἑλληνισμὸς τῆς ἀρχαίας Μακεδονίας, Ἀθῆναι, 1960, σ. 413 κ.ἑξ., ἐνθα ἐρμηνεῖα ἀμφισβητουμένου χωρίου τοῦ Ἰσοκράτους.

1. Βλ. Ἰσοκρ., Β' ἐπιστ., § 3 κ.ἑξ., ἐιδικώτερον δὲ § 11 κ.ἑξ.

2. Περὶ τῆς γνησιότητος τῆς ἐπιστολῆς ταύτης σχετικὴν βιβλιογραφικὴν ἐνημέρωσιν βλ. ἐν Θ. Σ. Τζαννετάτου κ. ἀλλαγ. κ. Τὸ περὶ τὸν θάνατον τοῦ Ἰσοκράτους πρόβλημα, Ἀθηνᾶ, τόμ. ΞΑ', 1957, σ. 316, κ. σημ. 1.

3. Ἰσοκρ., Γ' ἐπιστ., § 6.

4. Ἡ ἡττα τῆς Χαιρωνείας ἐκρίνετο ὡς σημαίνουσα τὴν ἀπώλειαν τῆς πολιτικῆς ἐλευθερίας τῆς πόλεως-κράτους ἐν Ἑλλάδι, οὕτω δὲ καὶ τὸ τέρμα τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας. Περὶ τούτων πβ. κ. ἄλλους πολλοὺς κ. W. J a e e g e r, Paideia: The ideals of Greek culture, ἀγγλ. μετάφρ. ὑπὸ G. H i g h e t, τόμ. Γ', Ὁξφόρδη, ἀνατύπ. 1947, σ. 264.

ὡς εἶπεν ὁ πολὺς Jaeger, ἡ Ἑλλὰς πολιτικῶς καὶ πνευματικῶς κυριαρχεῖ τοῦ κόσμου¹.

Τὸ ὄνειρον τῆς πολιτικῆς ἐνώσεως τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ τὴν μακεδονικὴν ἡγεσίαν εἰς ἀγῶνα ἐθνικὸν ἐναντίον τῶν ἐχθρῶν τοῦ ἔθνους, τῶν Περσῶν, εἶχε γίνεи πραγματικότης. Τὸ ἔργον τοῦ Ἰσοκράτους εἶχε χωρῆσει πλέον πρὸς τὴν δικαίωσιν.

Καὶ μεταβατικὴ γενομένη ἡ ἔνωσις αὕτη ἐξέτεινε τὰ ὅρια τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὡς πολιτικῆς καὶ πνευματικῆς καρπώσεως ἀληθῶς εἰς μήκιστον, σχεδὸν ἕως εἰς τὰ ἄκρα τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου. Ἡ θεωρία τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τοῦ πολιτικοῦ δυναμικοῦ τῶν Ἑλλήνων ὁμοίως εἶχε χωρῆσει πρὸς τὴν δικαίωσιν.

Τεματίζοντες τὴν ταχεῖαν ταύτην διὰ τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος πορείαν, εὕρομεν τὴν πολιτικὴν ἔνωσιν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων γεγονός. Οἰκουμενικὴ ἀναμφισβητήτως ὑπῆρξεν ἡ σημασία αὐτῆς, ἀλλ' ἐργῶδεις ὄντως αἱ ἀπαιτηθεῖσαι προσπάθειαι.

Μέγα συγκριτικῶς ἀπέβη τὸ γεγονός τοῦ 1821, ἀλλ' οὐχ ἦττον ἐργῶδεις ἀπέβησαν αἱ προσπάθειαι τῶν ἀγωνιστῶν ἐκείνων πρὸς δημιουργίαν πολιτειακοῦ σχήματος, φέροντος τὴν ἐνότητα, ἣν ἐμνημονεύσαμεν ἐν ἀρχῇ. Καὶ ἐκεῖ καὶ ἀναλογικῶς ἐνταῦθα τὸ αὐτὸ δύσκολον πάντοτε πρόβλημα. Ἡ δαιμονία φυλὴ, ἡ ὁποία τὴν πρωτοτυπίαν ἀνήγαγεν εἰς κανόνα ζωῆς, τὸ εὐστροφον δὲ καὶ πολύτροπον ἔσχεν ὡς μόνιμα γνωρίσματα τοῦ πνεύματος αὐτῆς², ἠδυνήθη κατὰ τὴν ἀρχαιότητα νὰ πλάσῃ πάσας τὰς ἐν τῷ κόσμῳ μορφὰς πολιτείας, ἀπὸ τῆς ἀπολύτου μοναρχίας μέχρι τῆς ἀκράτου δημοκρατίας³, ἀλλ' εὗρέθη καὶ ἐκεῖ καὶ κατ' ἀναλογίαν ἐνταῦθα ἀναγκαίως ἀντιφερομένη πρὸς συνέχειαν πολιτείας οἰονεὶ μονολιθικὴν καὶ καταθλιβούσας ἐν πᾶσιν ὁμοιομορφίας. Πρὸς συνέχειαν πολιτείας, μὴ καταξιοῦσαν τὸ ἄτομον, τὸ τοσοῦτον ἐντόνως ζῶν κύτταρον τοῦ πολιτειακοῦ ὁργανισμοῦ, καὶ μὴ ἐπιτρέπουσαν εἰς αὐτὸ τὴν ποθουμένην δικαίωσιν τῆς ζωῆς διὰ τῆς ἐν ἐλευθερίᾳ καὶ ζητήσεσιν ἀναπτύξεως. Ὑπὸ τοὺς ὅρους τούτους, ὃ τι φαίνεται ὡς

1. W. Jaeger, ἐνθ' ἄνωτ.

2. Πβ. Ἰω. Ν. Θεοδωρακοπούλου, Τὸ νόημα τῆς ἑλληνικῆς ἐλευθερίας, Ἀθήναι, 1957, σ. 15 κ.εξ., κ. σ. 18.

3. Ὡς δεικνύει ὁ J. A. O. Larsen διὰ προσφάτου εἰδικῆς πραγματείας του (Representative government in Greek and Roman history, University of California, 1955), οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες οὐδὲ τὸ ἀντιπροσωπευτικὸν κυβερνητικὸν σύστημα ἠγνόουν, ὡς τοῦτο ἐφαρμόζεται εἰς τὰ νεώτερα κράτη. Κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ R. Flacelière (ἐνθ' ἄνωτ., σ. 47) «la constitution de la Confédération béotienne, telle qu'elle fonctionne entre 447 et 386, dans la mesure où nous la connaissons, semble un cas typique de gouvernement représentatif».

ἀστάθεια, ἄγρουσα εἰς μειονεκτήματα, οἷον εἶναι ἡ δυσχέρεια ἐνώσεως, ἔχει εἰς τὸ βάθος ἰδιότητος σταθερὰς καὶ ἄλλως πολυτίμους καὶ διότι αὐταὶ διαδεικνύουν κατὰ τὸ ἑαυτῶν μέρος τὴν διὰ τῶν αἰῶνων ἐνότητα τοῦ ἔθνους. Τὴν ἐνότητα ταύτην χαρακτηρίζουν ἐπίσης πᾶσαι, σχεδὸν εἰπεῖν, αἱ δυνάμεις τῆς ψυχῆς, αἱ ὁποῖαι παρήγαγον τὸ ἔργον τοῦ 1821 καὶ συνιστοῦν τὴν ποιότητα τοῦ Ἑλλήνος, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀνθρώπου.

Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο εὗρεν ὁ κόσμος τὸ χαρμόσυνον μῆνυμα ὅτι τὸ «*λάλον ὕδωρ*» τοῦ Ἑλληνισμοῦ δὲν «*ἀπέσβετο*», ἀλλ' εἶχε μάλιστα ἀνακαινισθῆ, μειχθὲν μετὰ τῶν ἡγιασμένων ρεϊθρῶν τοῦ Ἰορδάνου. Δικαίως. Τοῦτο δὲ τοσοῦτον μᾶλλον, καθ' ὅσον τὸ ἔργον τοῦ 1821 δὲν ἀπέμεινε μόνον εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν νεωτέρων Ἑλλήνων. Ἐπηκολούθησαν καὶ ἄλλα πολλὰ, εἰς τὰ ὁποῖα εὗρεν ἐκ νέου ὁ κόσμος τὸ γνώριμον μῆνυμα. Τὸ ἔπος τοῦ 1940 εἰς τὰ ὅρη τῆς Βορείου Ἡπείρου μας καὶ ὁ ἀγὼν τῆς Κύπρου εἶναι ἀπλῶς τὰ πρόσφατα.

Τὸ ἔθνος σήμερον ἀναδέχεται μετ' ἐμπιστοσύνης εἰς ἑαυτὸ τὴν βαρεῖαν κληρονομίαν τοῦ παρελθόντος ἐνορῶν εἰς αὐτὴν τὰς εὐθύνas τοῦ παρόντος καὶ τοῦ μέλλοντος. Ἡ συνειδήσις τῆς ἀποστολῆς του εἰς τὸν κόσμον ὑπαγορεύει εἰς αὐτὸ ὡς χρὸς ἐν εἰρήνῃ ὅχι τὴν ἀπλὴν ἐπιβίωσιν, ἀλλὰ τὴν ἀνευ διακοπῆς ἄνοδον δι' ἔργων γενναίων, τὰ ὁποῖα ἀείποτε διαθερμαίνει ἡ γόνιμος προβολὴ καὶ ἀνάπτυξις τῶν ἐλληνικῶν καὶ χριστιανικῶν ἀξιών. Ἡ μηχανή, ἀπλῇ θεράπαινα, ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ νὰ προβιβασθῇ εἰς τυραννίδα τοῦ ἀνθρώπου, οὐδ' ἡ βία καὶ ἡ ὕβρις νὰ κατισχύσουν τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς σωφροσύνης.

Μὴ ταῦτα, ἀλλ' ἡ ἰδέα, ἐκφραζομένη εἰς ὅ,τι ἀληθὲς ὄντως καὶ ἀγαθόν, δαμάζουσα δὲ τὴν ὕλην, νὰ ἀποβῇ τοῦ «*βίου κυβερνήτης*». Τοιοῦτοι πρόκεινται σκοποὶ τοῦ ἀγῶνος εἰς τὰς ἡμέρας μας. Σκληρὸς ἀλλὰ καλλίνικος ὑπὲρ πάντα ἄλλον ὁ ἀγὼν. Καὶ εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦτον ὁ Ἑλληνισμὸς κρατεῖ σήμερον καὶ θὰ κρατήσῃ καὶ αὐριον τὴν γνώριμον ἑπαλξίν του.

ΘΗΣΕΥΣ ΣΤ. ΤΖΑΝΝΕΤΑΤΟΣ

